

УДК 327.5-327.7 (477)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2023-23-2>

Толстов С.В.

<https://orcid.org/0000-0001-9031-1600>

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ КРИТЕРІЇ ТА ПРИНЦИПИ СИСТЕМНОГО АНАЛІЗУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

*Шлях пізнання усяяний тілами хибних теорій,
які наче мумії зберігаються у схроні музею
історії науки.*

Людвіг фон Берталанфі

Стаття містить огляд загальних критеріїв та принципів системного аналізу, які використовуються основними науковими школами теорії міжнародних відносин. Предтечею поширення методології системного аналізу стала загальна теорія систем, мета якої полягала у з'ясуванні структурної подібності загальносистемних закономірностей, їх узагальненні та виявленні принципів системного моделювання у різних галузях наукових досліджень. У 1950-1960-х рр. системний аналіз нерідко сприймався як міждисциплінарний чи навіть «наддисциплінарний» підхід, що синтезує методологію вивчення складних технічних і соціальних систем.

У науці про міжнародні відносини застосування системного аналізу стало підґрунтям для виникнення універсальної пояснювальної теорії, сенс якої полягає в класифікації та інтерпретації різних станів і структурних змін у сфері багатосторонньої міждержавної взаємодії. Продовжуючи раціоналістичну наукову традицію, системний підхід відкрив широкі можливості для концептуалізації міжнародного взаємодії, включаючи виявлення логічної обумовленості, типологічних закономірностей міжнародних відносин та їх верифікації за допомогою емпіричних даних.

Поняття «міжнародна система», що виникло в рамках структурно-функціонального підходу, означає сукупність акторів, які розташовані в конфігурації влади (структурі) й залучені до регулярних моделей взаємодії (процесів). На практиці міжнародна система реалізується як самодостатній та саморегулюючий комплекс взаємовідносин міжнародних суб'єктів на рівні держав, міжнародних організацій та акторів недержавного рівня в межах відповідної історично обумовленої структури. Роль головного системоутворюючого чинника виконують домінуючі, політично окреслені й детерміновані форми відносин між акторами міжнародної системи. Тип міжнародної системи, включаючи багатополярну, біполярну або однополярну, істотно впливає на модальність і правила міждержавної взаємодії, що становлять основу відповідного міжнародного порядку.

У соціально-політичному контексті феномен міжнародної системи доречно розглядати як абстрактну рамкову модель, у просторі якої відбувається співіснування різних суспільств та, відповідно, як сферу конкуренції відповідних форм і векторів суспільного розвитку. Доречно враховувати, що системна теорія не приділяє пріоритетної уваги ціннісно-ідеологічним характеристикам, зокрема й залежності політичних та зовнішньополітичних рішень від ідей, культурних стереотипів, ціннісних преференцій, специфіки мислення та методів прийняття рішень представниками політичних еліт окремих державних суб'єктів. Оцінка впливу цих чинників на міжнародні відносини вимагає залучення інших міждисциплінарних методів, які використовуються у межах політичного та соціологічного аналізу.

Ключові слова: міжнародна система, методи дослідження, системний аналіз, структура, процес, полярність, стабільність, структурно-функціональний підхід.

Економічний розвиток та суспільні процеси після Другої світової війни заклали потужні передумови для активізації спеціальних і міжгалузевих наукових досліджень, які зумовили пошук широкої, й до певної міри всеосяжної теорії, спроможної забезпечити спільну науково-методологічну основу природничих і соціальних наук. Поряд із подоланням метафізичних обмежень класичної філософії та переосмисленням аналітико-механістичного підходу, постала потреба в розв'язанні проблем, позначених багатьма перемінними чинниками, які широко представлені в біології, біохейвіоральних (поведінкових) і соціальних науках.

Нова концепція, яка дістала назву загальної теорії систем, будувалася на поєднанні емпірико-інтуїтивного та дедуктивного методів. Сподівання на те, що загальна теорія систем забезпечить універсальну методологію наукового пізнання, виявилися перебільшеними, адже різні галузі науки використовують власні спеціальні інструменти, хоча й послуговуються поєднанням евристичних (логіка, психологія), емпіричних, інтуїтивних, дедуктивних (експертних) та математичних методів.

Розробка теорії, придатної для аналізу систем різної природи та ступеня складності, суттєво розширила горизонти стратегічного планування, оцінки, проектування та розв'язання завдань, що мають системний характер. Застосування нової теорії на практиці дістало назву системного аналізу (systems analysis) – як комплексу форм і методів прикладного дослідження та проектування складних систем. Своєю чергою системний підхід (systems approach) розглядається як початкова фаза системного аналізу та його головний конструктивний принцип. Новий аналітичний підхід обумовив вибуховий розвиток теоретичного мислення ледь не в усіх галузях суспільних і політичних наук.

Становлення концепції системного аналізу і моделювання припало на кінець 1940-х – 1950-і рр. Завдання методології системних досліджень полягали в розробці комплексу аналітичних методів, побудованих на принципах узагальнення та диференціації, виявленні типологічних закономірностей та відмінностей у функціонуванні організованих систем, описанні та визначенні їх структурних характеристик. Важливим поштовхом становленню методології системного аналізу стали дослідження біолога, науковця і теоретика К. Л. фон Берталанфі (1901-1972 рр.), який працював у Віденському університеті та низці наукових закладів США і Канади.

Поширення системного аналізу

В 1960-х рр. системний аналіз почав інтерпретуватися як міждисциплінарний або «наддисциплінарний» підхід, що забезпечує методологію вивчення складних технічних і соціальних систем. Загальна теорія систем подавалася як самостійна спеціально-наукова і логіко-методологічна концепція, покликана посилити міждисциплінарні зв'язки різних напрямків наукового пізнання та

суспільної діяльності, – від фізики та біології до економіки, суспільних і політичних наук та теорії управління.

Апробація загальної теорії систем здійснювалася паралельно в кібернетиці, біології та філософії. К. Л. фон Берталанфі був ініціатором і одним з провідних популяризаторів системного підходу. Важливим методологічним досягненням Берталанфі вважається введення в обіг універсального поняття «відкритої системи», якій властива взаємодія з зовнішнім середовищем системи, зв'язок з яким відбувається через обмін речовинами, енергією та інформацією. Своєю метою Берталанфі бачив у побудові макротеорії, здатної скласти конкуренцію філософії. Почавши з теоретичних узагальнень у біології, Берталанфі обстоював поширення методів узагальнення та диференціації в інших сферах науки. Методологія аналізу відкритих систем та ставив рухливої рівноваги подавалася як придатна для аналізу систем будь-якої природи та ступеня складності.

Значного поширення у США дістав прикладний системний аналіз, пов'язаний з теорією управління і проектуванням організацій (Р. Акофф, С. Бір, Дж. ван Гіг, Ф. Емері, Р. Ешбі). В СРСР велика група дослідників (М.В. Блауберг, А.І. Уйомов, Ю.А. Урманцев, Е.Г. Юдін та ін.) займалася розробкою базових методологічних категорій теорії систем та способів її практичного застосування. В межах прикладного системного аналізу були обґрунтовані загальні фундаментальні категорії (система, модель, інформація тощо), базові поняття (сигнали, зв'язок, «великі» та «складні» системи, емерджентність¹, шкали вимірювання та ін.) і специфічні дефініції, притаманні системному аналізу (проблематика, «зацікавлені сторони», ієрархія, декомпозиція тощо) [1, с. 4].

Перелік методів системного аналізу містить: строго формалізовані (оптимізація, прийняття рішень, передача інформації); спрямовані на формалізацію (експериментальні дослідження, побудова моделей); слабо формалізовані (експертні оцінки, колективний вибір); операції, що в принципі не піддаються формалізації (постановка проблем, виявлення цілей, визначення критеріїв, генерування альтернатив). Увесь цей комплекс поєднується загальною методологічною основою, роль якої виконує прикладна діалектика.

У 1962 р., оцінюючи розвиток загальної теорії систем, Берталанфі відзначав, що за 15 років від часу висунення першого нариса методології системного аналізу, поняття системи стало невід'ємним елементом теоретичного мислення у багатьох галузях прикладної науки. Розвиток теорії систем ґрунтувалося на ідеях попередніх епох й від самого початку був обумовлений спробами міждисциплінарного синтезу. Берталанфі констатував, що до певного етапу

¹ Емерджентність (від англ. emerge – виникати, несподівано з'являтися) – наявність у системи властивостей, не притаманних її окремим компонентам; незведення властивостей системи до суми властивостей її компонентів.

галузь науки як номотетичної діяльності², спрямованої на встановлення пояснюючих та предикативних законів, ототожнювалася з теоретичною фізикою. Їй лише з запровадженням системного підходу біологічні, біхейвіористські (поведінкові) та соціальні науки отримали можливість вдосконалення власної теоретичної бази, що поставило на порядок денний питання про можливість використання нових наукових концептуальних схем у галузях, де застосування фізики було недостатнім чи недоречним [2].

У біології, соціології та біхейвіористських (поведінкових) галузях знань були виявлені проблеми, які раніше ігнорувалися класичною наукою або не були предметом її уваги. Наприклад, стосовно живих організмів увагу було спрямовано на «дивний порядок, організацію, постійність у безперервних змінах, регулювання та очевидну телеологію»³. Подібно до цього Берталанфі цілком обґрунтовано наголошував, що в людській поведінці завжди присутня цілеспрямованість, зорієнтована на досягнення певних цілей [3]. Такі поняття, як організація, спрямованість чи телеологія не використовувалися в класичній

² Номотетична наука (від грец. νομοθετικῆ – законодавчий, призначений встановлювати закони) – науковий підхід, метою якого є визначення загальних, універсальних чи галузевих наукових законів. Номотетичний підхід передбачає використання методу узагальнення (генералізації) та встановлення типологічних правил, законів і закономірностей. Він протиставляється ідеографічному підходу (від грец. ἰδιος – особливий), який застосовує метод індивідуалізації, спрямований на розкриття специфіки сингулярного явища шляхом його описання та пояснення. У контексті ідеографічного підходу завдання історії, на протигагу наукам про природу, що йдуть через узагальнення до формулювання законів, полягає у виявленні, фіксації та осягненні унікальності реалій історичної дійсності як таких, що мають самодостатнє аксіологічне значення.

Принципова відмінність двох згаданих підходів полягала у метафізичному протиставленні неповторного, неординарного та одиничного, загальному. Протиставлення цих двох підходів за їх ґносеологічним спрямуванням і методологічними відмінностями було обґрунтовано німецьким філософом В. Віндельбандом (1848-1915 рр.). Згодом Г. Ріккерт (1863-1936 рр.) деталізував приналежність номотетичного підходу до природничих дисциплін, або «наук про природу», на відміну від ідеографічних наук, які він характеризував як науки про дух і культуру.

³ Телеологія (від грец. τέλειος – заключний, досконалий) – онтологічне вчення про доцільність буття. Доцільність розглядається як характеристика окремих об'єктів чи процесів та буття загалом. Телеологія переслідує мету відповісти на питання «навіщо» і «з якою метою?» без аналізу причинно-наслідкового зв'язку певних явищ. Вона намагається пояснити розвиток у світі за допомогою кінцевих цільових причин. У сенсі методології відзначається використання принципу пояснення, який доповнює традиційну причинність причинами-цілями, які стосуються сфери цілепокладання.

Своєю чергою під цілепокладанням мається на увазі процес або логіко-конструктивна операція формування мети, її розгортання в часі та в даному інформаційному просторі на основі врахування особливостей виконавців діяльності, під час якої передбачається досягнення поставленої мети. Цілепокладання може здійснюватися за схемою, що передбачає: визначення потреб та інтересів; з'ясування наявних для задоволення цих потреб та інтересів ресурсів, сил і можливостей учасників діяльності; вибір потреб чи інтересів, задоволення яких за обсягом витрат сил і засобів дасть найбільший ефект; формулювання мети.

системі природничих наук. Поширення в природничих науках механістичного світогляду, що спирався на класичну фізику, тлумачило такі проблеми як ілюзорні чи метафізичні. Заперечуючи ці уявлення системний підхід артикулював мету подолати бар'єр в аналітичному сприйнятті неорганічної та живої природи. Популяризатори нової теорії стверджували, що оскільки в науці виникають проблеми, спричинені взаємодією великої, однак не безкінечної кількості перемінних (тобто «організованої складності»), ці проблеми потребують інших засобів та інструментів, понятійних для їх вирішення.

Завданням загальної теорії систем став пошук універсального понятійного апарату, придатного для пояснення та передбачення, на кшталт методів та способів, які використовувалися у фізиці та її підрозділах. В цьому сенсі принципово важливим результатом поширення системного аналізу стали успішні спроби застосування номотетичного підходу в соціальних і політичних науках, включно з міждисциплінарними дослідженнями. Однак у кожній з цих галузей соціальних і гуманітарних наук використовувалися різні аналітичні інструменти, та й сама дослідницька методологія адаптувалася під об'єкт аналізу та категоріальний апарат відповідної дисципліни.

Системний підхід як методологія, спрямована на пояснення сутності взаємодії, почав використовуватися у кібернетиці, теорії управління, економічній теорії, соціології, теорії інформації, теорії ігор, теорії рішень, топології, факторному аналізі та інших дисциплінах. З кінця 1940-х рр. системний аналіз застосовувався в проектах корпорації RAND (Research and Development), пов'язаних з обґрунтуванням рішень у сфері управління, організаційним плануванням в оборонній сфері, включаючи розробку військових доктрин, аналіз і прогнозування розвитку військового потенціалу США, оцінку доцільності розробки та ефективності виробництва нових систем озброєнь [4].

Інтелектуальний клімат у західній науці 1950-х – 1960-х рр. сприяв зосередженню уваги на причинній обумовленості процесів і явищ у соціальних і політичних відносинах, пошуку їх теоретичного смислу та закономірностей. Американський соціолог Т. Парсонс (1902-1979 рр.) – прибічник структурно-функціонального підходу, запропонував методологію аналізу соціальних систем, покликану пояснити, як різні частини та рівні політичної системи взаємодіють один з одним, і яким чином процеси у рамках соціальної системи визначають форми соціального порядку, інтеграції та рівноваги [4].

Паралельно А. Рапопорт і У. Хорват сформулювали мережеву модель соціальної взаємодії, чим започаткували системний аналіз сітьових зв'язків у межах різних людських спільнот [6].

Важливим кроком у використанні методів системного аналізу в галузі політичних наук стали дослідження американського вченого Д. Істона (1917-2014 рр.), який розробив модель функціонування політичної системи. У своїй роботі «Політична система» (1953 р.) Д. Істон обґрунтував основну функцію

політичної системи, що полягає у забезпеченні «процесу формування політики», – тобто об'єднанні всіх видів діяльності, за допомогою яких формується та виконується соціальна політика [7; 8].

За Д. Істоном, політична система – це сукупність взаємодій, за допомогою яких цінності авторитарно привносяться у суспільство та забезпечується розподіл винагород у вигляді багатства. Політична система визначає механізм функціонування влади. Саме політична влада встановлює порядок розподілу ресурсів і цінностей. Застосувавши методологію системного аналізу, Д. Істон розробив типову схему функціонування політичної системи – визначив чинники, без яких система не може існувати, а також типові реакції, за допомогою яких система підтримує свою стабільність [9].

При побудові теоретичної моделі політичної системи Д. Істон використав чотири базові категорії: «політична система», «навколишнє середовище», «реакція системи» і «зворотний зв'язок». Оскільки політична система занурена в середовище (функціонує в суспільстві), вона піддається впливу з його боку, а також має реагувати на вимоги з боку внутрішніх та зовнішніх чинників.

Абстрактна модель функціонування політичної системи Д. Істона містить чотири фази:

- «вхід» – вплив на політичну систему з боку навколишнього середовища у формі вимог і підтримки;
- «конверсію» («перетворення») – реакцію системи на вимоги навколишнього середовища, їх перетворення на певні рішення;
- «вихід» («висновок») – здійснення ухвалених рішень у формі конкретних дій системи;
- «зворотний зв'язок» – «обміни» і «транзакції», які забезпечують вплив дій системи на навколишнє середовище з метою формування на «вході» певних вимог і забезпечення підтримки [10, р. 32].

Американський політолог К. Дойч пристосував системний підхід для описання політичної системи як комунікаційної мережі. Слідом за К. Дойчем, політичні дослідники здебільшого розглядали комунікацію як основний спосіб взаємодії між суб'єктами політики. Функції комунікації та інформації⁴ в політиці порівнювалися з енергією в фізиці та механіці.

Системний підхід був використаний і в політології міжнародних відносин. Енциклопедія «Британіка» відзначає, що в загальному розумінні використання системного аналізу в галузі міжнародних відносин було покликано пояснити, як «сили міжнародної системи впливають на поведінку держав» [11]. Утім, використання системного аналізу в дослідженні міжнародних відносин видається значно ширшим. Адже, почавши з аналізу та моделювання

⁴ Інформація (як філософська категорія) є втіленням загальної властивості матерії виступати у вигляді певного розмаїття (об'єктів, елементів, характеристик), яка піддається кількісному описанню, та засобом відображення цього розмаїття у просторі і часі.

типологічно окресленої політичної системи суспільства на національному рівні, політичні дослідники стикнулися з завданням пристосування системної методології до взаємодії між різними за масштабом, потенціалом і культурно-цивілізаційними ознаками державних утворень, поведінка яких визначалася власними уподобаннями та факторами, своєю чергою обумовленими особливостями їх внутрішніх політичних систем.

Перший досвід системного моделювання міжнародних відносин був викладений у творах М. Каплана (1921-2017 рр.). У книзі «Система та процес у міжнародній політиці» (1957 р.) М. Каплан (Університет Чикаго) описав історично обумовлені та потенційно можливі типи міжнародних систем, визначивши їх головні ознаки. Він спостерігав, як суперництво між США та СРСР під час «холодної війни» впливало на формування біполярної міжнародної системи, якій була підпорядкована зовнішня політика та політика безпеки цих країн. За його оцінкою, «холодна війна» означала втягнення обох наддержав у гру з нульовою сумою, в якій вони прагнули здобутків, хоча й остерігалися загрози ядерної війни [12]. Як відзначав проф. Дж. Міршаймер, внесок М. Каплана в розвиток теорії міжнародних відносин полягав в описанні абстрактних моделей, покликаних проілюструвати «різні способи організації міжнародної системи». Запропоновані теоретичні викладки мали пояснити, як держави взаємодіють одна з одною з урахуванням структури, або архітектури міжнародної системи [13].

Аналізуючи фактори та умови, які спричиняють трансформацію міжнародних систем, включно з їх переходом від одного типу організації до іншого, М. Каплан визначив п'ять груп перемінних факторів, властивих кожній окремій і загалом усім потенційно можливим, на його думку, типам міжнародних систем. До них належать: (1) основні правила системи; (2) правила трансформації системи; (3) правила класифікації акторів; (4) властивості акторів; (5) способи поширення інформації [14; 15; 16].

В цьому переліку «основні правила» характеризують відносини між акторами, позначаючи залежність їх поведінки від характеру та структурної організації системи. Своєю чергою структурна композиція системи або її умовна матриця створює ефект постійного впливу на позиціонування та політику окремих держав. Інакше кажучи, структура впливає на спосіб поведінки держав залежно від їх ролі та місця у загальній ієрархії.

«Правила трансформації» стосуються способів еволюції міжнародних систем та їх переходу в іншу якість. До того ж кожна система має власні правила адаптації та трансформації, пов'язані зі зміною співвідношення сил і можливостей різних акторів, що спричиняє зміни в їх ієрархії, призводить до корекції полярності системи та впливає на її політичну організацію. Головним правилом, яке обумовлює трансформацію міжнародної системи, М. Каплан вважав кореляцію між полярністю та стабільністю. Правила трансформації визначають спроможність системи підтримувати стан її внутрішньої

організації, або ж змушують її учасників адаптуватися до нової системної конфігурації, що символізує нову якість відносин.

Правила класифікації акторів стосуються їх структурних характеристик, які окреслюють фактичну нерівність їх потенціалів та організаційних можливостей. Ієрархічні відмінності держав як акторів міжнародної системи визначаються їх силовими потенціалами, які піддаються дескриптивному, зокрема кількісному та якісному описанню. Поняття силового потенціалу містить військові, політичні, економічні, ресурсні, соціокультурні, ідеологічні та інші ознаки держави, які окреслюють її місце в загальній ієрархії та можливості впливу на міжнародну систему. На загал, саме архітектурна композиція і стан структурних зв'язків міжнародної системи визначають ступінь її стабільності, сталості, можливості еволюційної корекції чи виникнення умов її руйнування.

Подальша академічна дискусія з приводу причин і форм трансформації міжнародної системи стосувалася головним чином визначення функцій міжнародної системи, характеру структурних змін і процесів у її середовищі, ролі та значення міжнародного конфлікту. До переліку важливих напрямків теоретичного аналізу також належали питання взаємозв'язку між різними ієрархічними рівнями міжнародних систем, способи управління як специфічного засобу регулювання міжнародної взаємодії, а також фактори і причини, які можуть призводити до часткової чи суттєвої зміни стану міжнародної системи.

Системний аналіз в координатах структуралізму

З точки зору методології постановка питання про міжнародну систему як певну цілісність потребувало окреслення її параметрів як особливого об'єкту дослідження. В науковій літературі поняття система має декілька різних визначень. Вона може тлумачитися як цілісність, складена з різних елементів, або як сукупність чи комплекс різних елементів, що перебувають у процесі взаємодії, поєднаних різноманітними зв'язками один з одним, які у своїй багатоманітності створюють певну єдність. Застосування системного аналізу в сфері міжнародних відносин логічно обумовлювало їх розмежування на певні ієрархічні рівні, включаючи глобальний і регіональний та багатосторонній і двосторонній.

Сприйняття системи як умовної цілісності полягає у неможливості ототожнювати сукупні властивості об'єкту-системи з сумою властивостей її складових частин, або елементів. Отже, усвідомлення міжнародної системи як цілісності потребує внутрішньої детермінації даного об'єкта й, водночас, визнає за недостатнє пояснення специфіки міжнародних систем шляхом описання лише їх зовнішніх ознак. Адже цілісність характеризується проявом певних нових якостей та властивостей, які не притаманні окремим частинам, але виникають у результаті їх взаємодії у певній системі зв'язків. Дослідження в історико-описовому та міжнародно-правовому контексті міжнародних систем,

що існували у минулому (Вестфальської, Віденської, Версальсько-Вашингтонської, Ялтинсько-Потсдамської), розширило та відкрило можливості для виявлення їхніх типологічних ознак та притаманних їм правил і звичаїв міждержавної взаємодії [17].

Сприйняття системи як цілісності зумовлює визначення її структурних характеристик, а також дозволяє описання властивостей системи через мережі зв'язків і відносин у її межах, виявлення форм залежності та якісних відмінностей елементів системи, відстеження ступеня впливу окремих елементів на загальну структуру. Система формує та виявляє свої властивості у процесі взаємодії з середовищем. Адже виступаючи провідним активним компонентом, міжнародна система може суттєво впливати на стан середовища.

Разом з тим, системна теорія визначає лише загальні правила та закономірності, які стосуються умов і рівнів взаємодії між елементами системи. Системний аналіз претендує на виявлення структурних обмежень, які до певної міри корегують чи детермінують поведінку держав, а також впливають на можливості застосування та ефективність різних регулятивних чинників у міжнародних відносинах. Утім, різні наукові школи, які обстоюють власну методологію, висловлюють справедливі сумніви в успішності спроб напрацювати єдину схему процесу розробки рішень на рівні національної держави, яка б ґрунтувалася на абсолютних чи відносних вигодах. Головна перешкода полягає у тому, що в умовах анархічної природи міжнародної системи процес ухвалення рішень може мотивуватися різними стратегічними міркуваннями та мотиваціями. Поведінкова стратегія держави може керуватися прагненням або максимізувати власний силовий потенціал, або не допустити чиєсь переваги сил, або уникнути таких відносин з іншими державами, при яких цій державі відводиться роль підлеглого, або запобігти досягненню іншими переваг за рахунок своїх відносних можливостей [18].

Визначаючи загальні закономірності міжнародної взаємодії історики та політичні дослідники запропонували декілька базових критеріїв типологізації міжнародних систем, які дозволяють оцінювати їх стан, структуру і процеси розвитку. Серед спеціально-фахових дефініцій поняття «міжнародна система», які представлені в науковій літературі, привертає увагу містке й синтетичне формулювання канадського дослідника М. Бречера (1925-2022 рр.): «Міжнародна система – це сукупність акторів, які розташовані в конфігурації влади (структурі), залучені до регулярних моделей взаємодії (процесів), відокремлені від інших одиниць кордонами, які окреслені у відповідності до певних питань (сфер взаємодії. – С.Т.), й обмежені у своїй поведінці зсередини системи (контекстом) і ззовні (середовищем)» [19, р. 17].

Структура визначає, яке становище різні міжнародні актори займають один щодо одного. Основну незалежну перемінну визначають кількість провідних акторів, їх ієрархія та співвідношення силових потенціалів. Залежно від її

структури система може бути однополярною, біполярною чи багатополуною або поліцентричною.

Категорія процесу охоплює моделі взаємодії між учасниками системи в діапазоні між конфліктом і співробітництвом та їх інтенсивність, яка вимірюється обсягом взаємодії впродовж певного відрізка часу.

З точки зору динамічних характеристик міжнародної взаємодії, поняття «міжнародна система» означає «самодостатню й спроможну до саморегуляції систему (комплекс взаємодії) суб'єктів міжнародних відносин на рівні держав, міжнародних організацій та акторів недержавного рівня» в межах відповідної історично обумовленої структури. При цьому роль головного системоутворюючого фактора виконують саме відносини як форми взаємодії між компонентами в рамках системи [20, с. 264].

Парадокс глобальної міжнародної системи полягає в її одиничності, унікальності й самодостатності, які практично виключають можливість існування одиниць, що не входять до її складу. Це закономірно порушує питання про середовище міжнародної системи. Приміром, для національної політичної системи середовище становить суспільство відповідної країни. Але чи можна всерйоз стверджувати, що середовищем для міжнародної системи, складеної з державно організованих одиниць, слугує «міжнародне суспільство», яке саме по собі подекуди сприймається як абстрактний соціальний феномен?

Американський дослідник О. Янг зазначав, що в рамках глобальної міжнародної системи поняття середовища має використовуватися хіба що до її окремих підсистем, оскільки глобальна міжнародна система має всеохоплюючий характер і не може бути охарактеризована через співставлення з зовнішнім контекстом. [21, р. 23].

Утім, якщо виходити з припущення, що глобальна міжнародна система є політичною надбудовою і сублімованою формою політичних відносин в обширі всього людства, тоді логічно розглядати в ролі її середовища міжнародні економічні відносини (як автономну сферу міжнародних зв'язків), а також географічне середовище, ландшафт, природні ресурси, біосферу та клімат, які завжди суттєво впливали і впливають на життя та розвиток різних країн і народів.

Системні фактори в міжнародних відносинах визнаються більшістю наукових напрямів у галузі теорії міжнародних відносин, включаючи насамперед неореалізм (структурний реалізм) і неолібералізм (ліберальний інституціоналізм). Зазначені світоглядно-методологічні підходи базуються на протиставленні категорій анархії та порядку, які створюють рамки для диференціації міжнародних відносин і зв'язків, поділяючи їх на відносини сприяння та протидії – союзницькі, нейтральні або відносини конфронтаційного типу.

Міжнародна анархія позначає стан міжнародної системи, в якій відсутні центральні інститути політичної влади, здатні забезпечити стан миру,

запобігати агресії, гарантувати міжнародне право та врегульовувати протиріччя між суверенними державами. В анархічному міжнародному середовищі національна безпека вважається абсолютним пріоритетом, який визначає індивідуальні особливості планування зовнішньополітичних завдань. При цьому відсутність інститутів верховної влади не виключає розвитку в рамках системи міжнародних відносин певних форм політичної організації, які покликані створювати можливості для регулювання міжнародних процесів, – аж до втілення певних механізмів глобального управління.

За визначенням основоположника структурного реалізму К. Уолтца (1924-2013 рр.), структурні характеристики міжнародної системи знаходять прояв у формі примусових чинників, які окреслюють певні рамки поведінки і впливають на політику всіх країн, включаючи великі держави, й таким чином стримують анархічну природу міжнародних відносин. Подібно до того, як в економіці стан ринку визначають найпотужніші корпорації, так і вищий структурний рівень міжнародної політики визначається впливом групи великих держав та конфігурацією співвідношення сил між ними. Ці держави відіграють провідну роль у міжнародних відносинах та формують міжнародно-політичну структуру, яка обумовлена владно-силовою конфігурацією. Структура дозволяє зрозуміти і подекуди передбачити характер поведінки акторів, що мають у міжнародній системі різну вагу. Перестановки у співвідношенні сил можуть змінити структуру міжнародної системи, однак її природа, основу якої становить існування обмеженої кількості провідних держав з не співпадаючими інтересами, залишається незмінною.

К. Уолтц запропонував три базових елементи аналізу міжнародної системи. До них належать визначення принципу, за яким система організована і керується, диференціація складових елементів та встановлення їх специфічних (рольових) функцій, і, нарешті, ступінь концентрації чи розповсюдження можливостей всередині системи [22, р. 88-93]. Головну структурну особливість міжнародної системи К. Уолтц пов'язував з відсутністю в царині міжнародних відносин «центральної влади», тобто з принципом анархії. Другий суттєвий чинник, на його думку, полягав у тому, що в системі, в якій держави мають покладатися на власні сили, вони змушені бути функціонально схожими, так само, як схожими є й ті завдання, які вони вирішують, або принаймні прагнуть вирішувати. Що стосується третього показника, він виглядає найбільш мінливим у залежності від ситуативних обставин і розстановки сил (перемінних факторів), оскільки передбачає різні ступені концентрації або дифузії можливостей у межах системи.

Торкаючись спроможності провідних держав ухвалювати узгоджені рішення з глобальних проблем, К. Уолтц називав колективне реагування на них цілком природним, оскільки кожна політична система, включаючи й міжнародну систему, розвиває засоби силового реагування, організує виробництво та обмін і визначає способи адаптації до довгострокових змін у зовнішньому

середовищі, в сферах економіки, технологій, доступу до ресурсів тощо. В цій функціональній сфері, в якій, зазначав К. Уолтц, символічне значення мають процеси забруднення навколишнього природного середовища, проблеми бідності, народонаселення та розповсюдження зброї масового враження, налагодження координації та управління має безумовно глобальне значення. Але з приводу ймовірності ухвалення суттєвих колективних рішень К. Уолтц застерігав, що вони навряд чи будуть можливими за винятком тих випадків, коли ці рішення визначатимуться збігом інтересів провідних акторів, тобто підкріплюватимуться результатом балансу сил [22, р. 139].

За К. Уолтцем, інтенсивність і характер «глобального менеджменту» на практиці визначає прийнятність засобів, на застосування яких погоджуються окремі актори, а не абстрактне моделювання заходів, потрібних для досягнення тієї чи іншої мети. Тому глобальне управління, вірогідно, буде забезпечуватися нижче потрібного рівня, навіть тоді, коли всі погодяться з необхідністю збільшення витрат на досягнення певної бажаної мети. За словами К. Уолтца, «сильне відчуття небезпеки чи загибелі» може призвести до «чіткого визначення цілей, які мають бути досягнуті». Проте це не означатиме, що досягнення цих цілей стане більш реальним, оскільки «необхідності не створюють можливостей» [23, р. 106-107].

Аби подолати обмеження, які К. Уолтц називав «тиранією малих рішень», міжнародна спільнота може спробувати віднайти якусь форму сурогатного уряду. Втім, практика міжнародних організацій не пропонує адекватного розв'язання зазначеної проблеми. Якщо для ефективного управління системою буде створено центральне агентство, воно зажадає засобів контролю і захисту своїх держав-клієнтів, від яких воно одержує кошти. Однак чим більшим буде потенціал його управлінських повноважень, тим сильнішими будуть стимули для держав брати участь у боротьбі за контроль над ним. Таким чином, структурні зміни є єдиним засобом для досягнення сильного структурного ефекту. На думку К. Уолтца, чим меншою буде кількість провідних (великих) держав, і чим ширшими будуть розбіжності між декількома наймогутнішими державами, з одного боку, та багатьма іншими акторами, – з іншого, тим більш імовірно, що головні актори будуть зацікавлені діяти на користь збереження системи. Таким чином, за логікою міркувань К. Уолтца виходило, що за невеликої кількості великих держав досягнення позитивного ефекту керованості системи (як умовного міжнародного менеджменту) виглядатиме більш оптимістичним [24, р. 139].

Критики К. Уолтца справедливо вказували, що він не приділяв значної уваги визначенню причинності структурних змін. В його моделі ці аспекти припадають на другий елемент аналізу політичної структури, який стосується диференціації акторів як складових частин або елементів системи. Це питання він зводив до діалектичної формули, за якою анархічна природа визначає сегментований характер політичної системи, а диференціація показує, на якій

підставі визначається така сегментація. Не вдаючись до спроб пояснення епізодів давньої історії, К. Уолтц вважав Другу світову війну винятковою подією в історії нового часу, яка призвела до зміни характеру системи, перетворивши її з багатопольярної на біпольярну, а зміст процесів післявоєнної адаптації міжнародної системи пов'язував з її поверненням до певного стану рівноваги як головного регулятора [24, р. 137].

Суттєвим методологічним прорахунком неореалістичної теорії вважалася її неспроможність пояснити мотиви саморозпуску СРСР, – феноменальної події, яка обумовила розпад біпольярної системи. «Самоусунення» СРСР зі сфери відносин конкуренції, балансу сил і боротьби за вплив приборчаними школи політичного реалізму вважали алогічним – таким, що суперечить природі міжнародної системи. Тим часом у західній політології найбільшу популярність здобуло пояснення розпаду СРСР наслідками перемоги США у «холодній війні». Таке тлумачення дозволяло уникати глибоких теоретичних узагальнень й пояснювало системний розрив 1989-1991 рр. збігом міжнародно-політичних факторів та внутрішніх процесів у Радянському Союзі, переважно у дусі логіки розпаду територіальних імперій.

З наукової точки зору уточнення структурних характеристик міжнародної системи дало поштовх більш детальній розробці проблематики полярності, стабільності та причинності змін у сфері міжнародних відносин. Різні дослідники пропонували власне тлумачення чинників, які зумовлюють системні зміни. Розвиваючи метод системного моделювання М. Каплана, французький дослідник Ж.-П. Деррієнік запропонував шість структурних характеристик міжнародних систем, включаючи кількість акторів, розподіл сил між ними, співвідношення між конфліктом і співробітництвом, форми застосування впливу, ступінь централізації акторів та диференціацію акторів, яка вказує на їх різний статус [25, с. 130].

Такий підхід дозволив розширити предмет аналізу, зосередивши увагу на процесах централізації та децентралізації в межах системи, модальності міжнародних відносин та впливі системоутворюючих чинників міжнародної системи на поведінку держав. До об'єкту аналізу були залучені додаткові аспекти, включаючи фактори гомогенності та взаємозалежності, а також застосування інструментів «м'якої сили», які відображали використання несилових засобів впливу одних держав – елементів міжнародної системи, на інші.

В західних політичних теоріях оцінка спроможності тих чи інших суб'єктів (держав та інтеграційних угруповань) впливати на процеси і тенденції міжнародної взаємодії визначається термінами влади, які піддаються оцінці з урахуванням трьох основних чинників: (1) наявності ресурсів і «факторів спроможності», включаючи силові та економічні; (2) здатності контролювати інших акторів; (3) наявності структурних елементів влади і впливу (мається на увазі спроможність впливати на міжнародне право, міжнародні режими та

встановлювати «правила гри», яким мають слідувати інші держави та міжнародні суб'єкти) [26, р. 25].

Полярність, що визначається розподілом владно-силових можливостей у міжнародних відносинах, вважається провідною структурною характеристикою міжнародної системи. Оцінка системи за ознаками полярності дозволяє виділяти такі її різновиди, як однополярну, біполярну та багатопольсну (мультиполярну), які є похідними від розподілу влади та впливів на регіональному та глобальному рівнях. Утім це не заперечує можливості більш деталізованих типологічних оцінок та градацій у межах цих систем.

К. Уолтц доводив, що головний критерій стабільності міжнародної системи становить її здатність до самовідтворення, а не спроможність упереджувати виникнення великих війн. За його припущенням, «багатопольсний світ характеризувався найбільшим ступенем стабільності, але був надто наважним до війн. Біполярний світ був надзвичайно мирним, але, на жаль, менш стабільним». На думку К. Уолтца, за критерієм здатності до самовідтворення, «системи, які виживають у великих війнах, демонструють тим самим свою стабільність» [27, р. 45].

Свою чергою, біполярна система виявила свою спроможність гарантувати найбільш тривалий в історії період миру «в центрі світової політики», – між провідними центрами сили, який тримався на двох стовпах – відносному балансі між США та СРСР і ядерній зброї. При цьому аксіоматично вважається, що конкуренція великих держав загострюється, коли їх кількість скорочується до двох. Тому по завершенні Другої світової війни США та СРСР опинилися втягнутими у «холодну війну». Адже, як зазначав К. Уолтц, у світі, створеному двома великими державами, «кожна з них вимушена сконцентрувати свої страхи на іншій, не довіряти її намірам й приписувати наступальні наміри навіть оборонним заходам» [27, р. 45].

Ці тези викликали заперечення з боку опонентів, які розглядали біполярну модель, враховуючи вузький діапазон потенційно можливих змін у її межах, як найбільш стабільну форму системної конфігурації. Так, М. Бречер, П. Джеймс і Дж. Вайкенфілд поставили біполярну систему (1945-1962 рр.) на верхньому щаблі шкали стабільності, нижче якого були розташовані багатопольсність (1929-1939 рр.) і поліцентризм (1963-1985 рр.), як особливий різновид біполярної системи у стані дифузії⁵ [28].

Важливий напрямок аналізу системних факторів та зв'язків окреслив американський дослідник О. Янг, який запропонував «модель відповідності та

⁵ Автор цієї статті використовує поняття багатопольсність, мультиполярність і поліцентризм як змістовні синоніми, які вказують на відносно рівномірне чи нерівномірне співвідношення потенціалів провідних (великих) держав, які виступають у якості центрів сили, або умовних полюсів міжнародної системи. При цьому слід враховувати, що в західній науковій традиції низка авторів схильні виділяти поліцентризм як окремий різновид міжнародної системи, який займає місце проміжної ланки між біполярністю і мультиполярністю.

розривів» у системних зв'язках [29]. Висновки О. Янга ґрунтувалися на підставі дослідження емпіричних даних у різні історичні епохи, що дозволило виявити ознаки дихотомії біполярної та мультиполярної моделей міжнародної системи на регіональному рівні. О. Янг довів, що в міжнародних відносинах напередодні Першої світової війни, так само, як і в позиціонуванні провідних держав у 1960-х рр., між основними полюсами міжнародної системи були присутні ознаки змішаних типів відносин. Отже, на глобальному рівні конфігурація сил може відповідати ознакам багатополарності, а на регіональному рівні може існувати типовий біполярний баланс сил, і навпаки. Виходячи з цього, О. Янг обґрунтував необхідність умовного розмежування глобального рівня «всієї системи міжнародної політики» та «регіональних полів, чи підсистем, які суттєво відрізняються одна від одної» [29, р. 369-370].

Такий підхід пропонував поєднання синхронного та асинхронного аналізу владно-силових відносин на глобальному та регіональному рівнях з урахуванням співмірності та розривів у безперервності цих процесів. На думку О. Янга, поняття «відповідність» і «розрив» співвідносяться тією мірою, в якій типи політичних інтересів і владних відносин є схожими чи відмінними – як між глобальним полем і різними регіональними полями, так і між самими різноманітними регіональними полями.

В рамках міжнародної системи О. Янг відзначав особливу роль політичних акторів, які присутні як на рівні всієї глобальної міжнародної системи, так і принаймні у більшості її регіональних підсистем. Таким критерієм відповідає лише статус наддержави чи провідної або домінуючої глобальної держави. До факторів, що впливають як на глобальний, так і на регіональні рівні міжнародної системи, О. Янг відносив вплив глобальних ідеологій та процесів, пов'язаних з динамікою економічного розвитку. Специфіка інтересів держав та особливості балансу / співвідношення сил, які суттєво різняться в окремих регіонах світу, обумовлює відмінність локальних характеристик регіональних підсистем міжнародних відносин. Тому, згідно міркувань О. Янга, регіональні підсистеми цілком закономірно не можуть мати повної схожості, а їх спільні риси та ознаки зумовлені проявами полярності на глобальному рівні. Своєю чергою взаємопроникнення різних політичних векторів та «полів впливу» у межах специфічних регіональних підсистем зумовлює гетерогенний характер глобальної міжнародної системи.

Подальші напрямки теоретичних пошуків

Відмова від аналітико-механістичних підходів, непридатних для пояснення організованих систем складної структури, порушила низку епістемологічних проблем, пов'язаних зі способами формування наукового знання. В сенсі побудови теорії міжнародних відносин це стосувалося розробки та апробації наукових методів.

На відміну від традиційного реалізму, який мав виразний прикладний ухил (у сенсі моделювання національно орієнтованої політичної практики, яка має

забезпечувати вигідні стратегічні рішення та ефективну тактичну поведінку), неореалізм виявив епістемологічне зближення з позитивізмом, ставши на позицію нейтрального стороннього спостерігача, який вивчає події та процеси в об'єктивному світі та узагальнює їх у формі типологічних схем і моделей.

Принципові розбіжності спочатку між реалістами та ідеалістами, а згодом – тривалий спір між неореалістами та неолібералами продовжила суперечка між прибічниками системно-наукових підходів та адептами традиційно-історичних, історико-цивілізаційних та постмодерністських пояснювальних теорій.

Першим закидали надмірні претензії на «раціональність» та «об'єктивність», які не враховували фактори невизначеності і непередбачуваності. Інші спробували посилити свою аргументацію посиланнями на багатоманітність реалій сучасного світу, які потребують специфічного тлумачення. Що стосується постмодерністських теорій, їх адепти спираються на нетрадиційні світоглядні моделі, неспівмірні з теоретичними та філософськими засадами, на яких сформувалися традиційні, домінуючі теорії міжнародних відносин [30].

Загальним наслідком такої концептуальної різноманітності стало поблажливе визнання множинності та доцільності паралельного співіснування численних теорій, побудованих на принципово несумісній методологічній основі. Співіснування таких теорій, або скоріше псевдотеорій, які іманентно не претендують на універсальність, офіційно мотивується потребою в збереженні плюралістичної інтелектуальної атмосфери, в якій може існувати свобода дискусій, критики та інновацій. Натомість на практиці нові «критичні теорії» здебільшого побудовані на пріоритеті суб'єктивних чинників самосвідомості та просуванні довільного підбору ціннісних категорій. До таких теорій належать фемінізм, постструктуралізм, критична расова теорія тощо, які обстоюють відхилення від емпіризму та часом вдаються до підміни фактів категоричними ціннісними установками.

Заперечуючи структурний підхід, обстоюючи девальвацію функцій державної влади, порушуючи ієрархію між рівнями міжнародних відносин та умовне розмежування між внутрішньою та зовнішньою політикою, такі теорії визнають множинність і суб'єктивне сприйняття станів локального і глобального просторів, що робить ілюзорною грань між об'єктивною реальністю та достовірністю її сприйняття.

Зворотною реакцією на розмивання предметного поля теорії міжнародних відносин з боку прибічників постмодернізму стало вдосконалення структурної методології та категоріального апарату, пов'язаного з механізмами самоорганізації в міжнародній системі. Вдосконалення концептуально-теоретичних і парадигмальних підходів⁶ відбувалося як у напрямі

⁶ Поняття «парадигма» застосовується автором у вузькому сенсі, як певна теоретико-методологічна модель, яка містить сукупність правил, методів, принципів і понять, які поділяються членами наукового співтовариства. В науковій літературі поняття «парадигма»

«реалістичного синтезу» (в сенсі вироблення спільних методологічних критеріїв, покликаних об'єднати різні течії та відгалуження політичного реалізму), так і в сенсі подальших спроб інтеграції політичного реалізму, неолібералізму та певних елементів конструктивізму.

Оновлення методології політичного реалізму зумовило виникнення «неокласичної» течії, до якої належать такі відомі дослідники, як Б. Бьюзен, К. Холсті, Дж. Міршаймер, С. Уолт та ін., які намагалися зробити політичний реалізм більш адаптивним до мінливих реалій кінця ХХ – початку ХХІ ст.

На думку проф. Дж.М. Галларотті (методистський Університет Уеслі, Міддлтаун, США), точності та достовірності наукового політичного аналізу має сприяти синтез різних форм методологічної інтерпретації, які роблять акцент на владно-силових, економічних та нормативно-ціннісних аспектах міжнародної взаємодії. На його думку, такий підхід дозволить поєднувати різні засоби з метою оптимізації використання сили та впливів у сучасній світовій системі. Цей підхід не відкидає важливості силового потенціалу, проте обґрунтовує його поєднання з технологічно досконалою організаційною стратегією (smart power), яка передбачає також використання засобів «м'якої сили» (soft power) [31].

Ідеї теоретичного синтезу набули поширення зокрема внаслідок критики політичного реалізму (і неореалізму) та неолібералізму, які за ступенем поширення посідають перше і друге місця в галузі дослідження міжнародних відносин. Спроби методологічного синтезу стосуються і традиційних питань взаємозв'язку між владно-силовою конфігурацією міжнародної системи та станом міжнародної безпеки. Проблематика міжнародної безпеки виявляє відмінності й між основними школами політичного реалізму, які тривалий час дискутували з питання про те, який владно-силовий потенціал повинна мати держава, аби почувати себе у безпеці, та в яких системах потенціал конфліктності є найвищим чи найнижчим [32].

Прибічники «наступального реалізму» доводили, що держави повинні постійно прагнути до посилення засобів захисту власної безпеки за рахунок нарощування сили. Натомість представники школи «оборонного реалізму» стверджували, що накопичення військової могутності приречено на невдачу, оскільки конкуренти та опоненти теж вдаватимуться до гонки озброєнь. Своєю чергою прихильники теорії гегемоністичної стабільності вважали, що

тлумачиться як прийнята певним науковим співтовариством модель постановки та розв'язання проблем, яка забезпечує існування наукової традиції. Іноді поняття парадигма використовується для позначення «дисциплінарної матриці» панівної чи домінуючої наукової теорії та набору методів дослідницької роботи, які з неї випливають, або «міждисциплінарної матриці» різного роду впорядкованих компонентів, що утворюють єдине ціле і так функціонують, забезпечуючи відносну повноту професійної комунікації та відносну однаковість наукових суджень. В умовах розмивання предметного поля теорії міжнародної політики доцільно враховувати співіснування множинних парадигмальних підходів, які можуть мати більшу чи меншу схожість або перебувати у відносинах прямої конкуренції [див.: Кун Т. Структура наукових революцій. К.: Port-Royal, 2001. С. 172-185].

накопичення можливостей однією державою може спричинити стабілізуючий вплив на міжнародну систему, оскільки спроби конкурентів наздогнати домінуючу країну виявляться марними. Однак, згідно концепції італійського дослідника Д. Ф'яменжі (Університет Болоньї), всі перелічені способи поведінки описують різні ситуації в межах континууму владно-силових можливостей.

Д. Ф'яменжі запропонував інтегровану схему владно-силових відносин і мотивацій безпекового позиціонування, аргументи якої зводяться до наступного:

- якщо держава слабка, накопичення силових можливостей сприяє збільшенню її безпеки, що на загал збігається з поглядами школи «наступального реалізму»;

- держава, яка продовжує накопичувати свої військові можливості, в кінцевому рахунку викликає реакцію балансування з боку інших держав, і це знову ставить її безпеку під загрозу, що є базовим аргументом школи «оборонного реалізму»;

- коли держава стає надто потужною, супротивники пристосовуються або «пристроюються» (bandwagon) до її домінування, і рівень безпеки цієї держави знову починає зростати (базовий аргумент теорії гегемоністичної стабільності).

Інтегрувавши перелічені підходи у формі «параболи безпеки», Д. Ф'яменжі дійшов висновку, що описані ситуації не є абсолютом. Вони по суті відображають різні стадії та форми безпекового позиціонування, які на загал визначають три опорні точки параболи, яка описує взаємозалежність і співвідношення владно-силових можливостей і стану безпеки держави в якості центру сили.

З точки зору диференціації та класифікації акторів міжнародної системи існує декілька умовно-класичних, загальноприйнятих визначень, пов'язаних насамперед з дескриптивними способами оцінки та порівняння. За ознаками економічного потенціалу та військових можливостей держави ієрархічно поділяються на великі, середні та малі. Як стверджував К. Уолтц, «великою» вважається держава, яка має переваги за показниками кількості та якості населення, території, економічних можливостей, ресурсів, військових сил, їх матеріального забезпечення, політичної стабільності та спроможності [22, р. 131].

Силові та економічні можливості надають великим державам змогу поширювати свій економічний, військовий, політичний і соціальний вплив у глобальному масштабі. Розподіл владних можливостей у міжнародній системі визначає кількість великих держав, політика яких визначає тип полярності міжнародної системи, яка може бути багатополлярною, біполлярною або однополлярною. Втім, ця елементарна класифікація доповнюється низкою додаткових чинників, які визначаються рольовими функціями, які відіграють впливові держави глобального і регіонального рівня. Окремі держави мають

суттєві переваги в різних сферах відносин. Вони можуть створювати союзи та коаліції, укладати міжнародні режими, які являють собою специфічні механізми договірних стосунків між елементами системи, та мають різні ступені впливу на визначення правил взаємодії, які поширюються на інших учасників [33]. Разом з тим у наукових колах висловлювалися зауваження, що полярність недоцільно розцінювати лише з точки зору «розподілу влади» між провідними центрами сили. Адже концепція полярності має також враховувати спроможність автономних центрів ухвалювати рішення про проведення альтернативної політики.

З приводу критеріїв стабільності / нестабільності міжнародної системи, війна вважається вужчим індикатором, ніж міжнародна криза. Виходячи з цих логічних припущень, моделі режимів безпеки виводяться шляхом дедукції – сходження від загальних теоретичних схем до конкретних станів на основі визначених конфігурацій полярності з урахуванням рівнів їхньої стабільності.

Стосовно розбіжностей у способах поведінки окремих держав, вважається, що вони найбільш властиві багатополарній міжнародній системі, зокрема в її сучасній, глобальній та мультицивілізаційній формі, яка позначена загостренням конкуренції провідних держав довкола принципів, правил і норм міжнародного порядку⁷.

Американський соціолог І. Валлерстайн пов'язував зміни у міжнародній системі насамперед з її полярністю та наявністю гегемонічної держави, яка здатна забезпечувати стабільній позитивний баланс і бути достатньо могутньою, аби «нав'язати» відповідний міжнародний порядок. До того ж «цикли гегемонії» мають набагато більшу тяглість, аніж цикли економічної кон'юнктури. Оскільки у світі, який «складається з множини так званих суверенних держав», ствердитися в ролі держави-гегемона доволі важко, за останні декілька століть це вдавалося лише трьом акторам – спочатку Об'єднаним Провінціям (Нідерландам) в середині XVII ст., згодом – Сполученому Королівству (Великій Британії) в середині XIX ст., й нарешті США в середині XX ст. [34, с. 347]. Якщо одна з великих держав набуває виняткової могутності та посідає специфічний домінуючий статус, який дозволяє їй контролювати міжнародні процеси, вона вважається наддержавою або державою-гегемоном. Дж. Міршаймер (прибічник «наступального» реалізму) описував таку ситуацію як спроможність однієї держави домінувати над іншими в межах міжнародної системи [35, р. 40].

Наміри встановлення гегемонії часто спонукали інші потужні держави до спроб збалансувати вплив держави, що набувала суттєвих силових переваг і трансформувала їх у претензії на панівний статус. Дослідники посилаються на

⁷ В широкому розумінні поняття «міжнародний порядок» означає систему норм і правил міжнародної взаємодії, яка визначає структуру міждержавних відносини і зв'язків між учасниками міжнародної системи, або сукупність принципів, які конкретизують загальноновизнані чи загальноприйнятні правила зовнішньополітичної поведінки.

численні історичні епізоди, які ілюстрували виникнення антигегемонічних, стабільних чи ситуативних альянсів, спрямованих на відвернення чи усунення домінування або гегемонії окремих держав. При цьому всесвітня історія описує відносно небагато ситуацій, які можна вважати прикладами стану абсолютної гегемонії.

Уособленням абсолютного гегемонічного стану можна вважати хіба що статус стародавнього Риму в європейсько-середземноморському просторі наприкінці періоду республіканського правління та в перші два століття існування Римської імперії. В зазначений період стародавній Рим вже не мав суттєвих конкурентів чи державно-територіально організованих супротивників, окрім держави Селевкідів та Парфії як її наступниці у Південно-Західній Азії, з якими точилися постійні війни за контроль над буферними територіями. Однак у цьому випадку йшлося насамперед про військове суперництво між країнами – лідерами різних і слабо пов'язаних одна з одною регіональних підсистем. Серед інших історичних прикладів, які ілюструють гегемонічне становище окремої держави, можна згадати хіба що нетривалий період існування імперії Карла Великого (800-814 рр.), яка отримала відчутну регіональну перевагу в Західній Європі, та домінування династії Габсбургів у Європі XVI ст.

Цікава гіпотеза належить американській дослідниці Дж.Л. Абу-Лугход (1928-2013 рр.), яка досліджувала взаємозв'язки між регіональними центрами Азії у період Середньовіччя, після монгольських завоювань XIII ст. Її головний висновок полягає в наявності сталих зв'язків між восьми економіко-цивілізаційними ареалами, серед яких найбільшу роль відігравали державно-політичні утворення Китаю, Центральної Азії, Середнього Сходу та Індії [36, р. 352-373]. На її думку, попри збереження династичних зв'язків між володіннями нащадків Чингізхана, в азійській світ-системі XIII-XIV ст. не було виразної гегемонії якогось із перелічених центрів, хоча Китай зберігав виразні переваги у рівні свого економічному розвитку.

Поширені уявлення про баланс сил як послідовну закономірність чи базову тенденцію міжнародної системи аргументовано заперечується матеріалами конкретно-історичних досліджень, згідно яких відносини балансу сил не можна вважати універсальною емпірично підтвердженою практикою.

На практиці прояв тенденції балансу сил міг призводити до різних наслідків, включаючи не тільки протидію посиленню домінуючої держави шляхом прямого поточного стримування та конкуренції впливів (*adversarial balancing*), але й спричиняти інші форми асоціативного позиціонування. До таких форм відносять пристосування окремих держав до домінуючого становища країни-лідера шляхом демонстрації підтримки та лояльності до гегемона (у формі *bandwagoning*), або створення альтернативних оборонних союзів чи коаліцій (*chain ganging*), що підвищує ймовірність міждержавного конфлікту [37].

Емпіричні спостереження та узагальнення знайшли відображення в теорії балансу загроз, яка глумачить функціонування влади в міжнародній системі в

широкому контексті, з урахуванням географічних чинників та наявності наступальних можливостей, потенціалів і намірів. В ґрунтовній історичній праці С. Кауфмана, Р. Літла та У. Уолфорта «Баланс сил у світовій історії» (2007 р.) наведено приклади, коли баланс сил⁸ не знаходив втілення або був порушений упродовж тривалого часу. Як стверджують автори дослідження, в давній історії людства на ситуації, в яких спостерігалось втілення принципів класичного балансу сил, припадає приблизно половина історичного часу. Це не дозволяє вважати баланс сил за «трансісторичний факт», хоча й не спростовує статистичної більшості випадків різних форм балансування порівняно з іншими формами безпекової поведінки у владно-силовому контексті [38].

Після закінчення Другої світової війни більшість дослідників у галузі міжнародних відносин визначали роль США як держави-гегемона або лідера, хоча обидва ці поняття мають далеко нерівноцінне значення. В умовах біполярності домінування США було найбільш відчутним у західній підсистемі, в якій потенціал і вплив США виконували системоутворюючу функцію. Гегемонія США не поширювалася на радянську сферу впливу, а зони зіткнення інтерсів наддержав ставали ареною локальних війн та внутрішніх конфліктів. При цьому значна частина дослідників, включаючи окремих представників політичного реалізму, не вважали гегемонію США повною й беззастережною.

Під час еволюції біполярної системи спостерігалася корекція системних чинників, яка мала відносно уповільнений та до певної міри еволюційний характер. Наприкінці 1940-х рр. міжнародна система тяжіла до жорсткої, «директивної» біполярної моделі, ознаками якої були концентрація збройних сил у Європі, гонка ядерних озброєнь, запекла ідеологічна конфронтація та масштабні регіональні війни, найбільш яскравим прикладом яких була війна у Кореї (1950–1953 рр.). Альтернативна тенденція, яка дістала втілення в спробах розрядки міжнародної напруженості, полягала в послабленні загрози військового зіткнення між ворогуючими союзами.

В перебігу суперництва між США та СРСР, у разі небезпеки «проникнення опонента» до традиційної сфери впливу однієї з наддержав, реакція іншої мала зазвичай безкомпромісний характер, про що свідчили інтервенції СРСР в Угорщині та Чехословаччині та США в Домініканській Республіці, Гренаді та інших подібних ситуаціях. Однак з середини 1960-х рр., під впливом деколонізації та ослаблення гегемонії США та СРСР біполярна система еволюціонувала в бік більшої структурної децентралізації. Підтвердженням

⁸ У найбільш загальному вигляді баланс сил (англ. – balance of power) означає розподіл влади та впливу між центрами сили – провідними державами, які відіграють роль полюсів міжнародної системи. Основна функція балансу сил полягає у відверненні чи ослабленні домінування гегемонічної держави чи групи держав. Реалізація цієї функції має відмінності у різних міжнародних системах – однополярній, біполярній та багатополарній. За змістом використання поняття баланс сил відміне від поняття рівноваги (equilibrium), яким позначається стійкий стан системи, в якій структурні зміни, що відбуваються, не перевищують поріг незворотності.

цього вважається набуття КНР (з початку 1960-х рр.) та Францією (з середини 1960-х рр.) ролі автономних центрів сили [39].

Напередодні й під час системної кризи 1989-1991 рр. оцінки проблеми полярності в міжнародних відносинах пов'язувалися з припущенням, що міжнародна система еволюціонуватиме в бік багатополюсної (поліцентричної) моделі, яка розглядалася як найбільш природна форма самоорганізації. Такі очікування стосувалися розвитку відносин і форм балансу між державами на різних територіально-географічних рівнях, корекції ролі міждержавних союзів, перспектив і способів врегулювання низки регіональних і локальних конфліктів [28; 40].

На практиці встановлення однополярної гегемонії США після розпаду СРСР стало прямим наслідком фактичної перемоги Заходу в «холодній війні». Завершення біполярного суперництва означало й цілком очікуване згорання глобального політико-ідеологічного конфлікту. При цьому силовий важіль залишався провідним компонентом у політиці США – як на глобальному системному рівні, так в регіональних конфігураціях, і був неодноразово застосований у військових операціях у Панамі, в Перській затоці, Сомалі, на Балканах, в Афганістані, Іраку, Лівії, Сирії, на Філіппінах, у Пакистані, Колумбії, Ємені, Гаїті та ін.

Водночас слід зазначити, що міжнародна система і в умовах відносного балансу сил, і, тим більше, за виразної гегемонії провідної держави, залишалася несиметричною й до певної міри асинхронною. Розпад СРСР супроводжувався стрімким економічним ослабленням Росії. Натомість економічна вага ЄС і Японії, політична консолідація в рамках європейського інтеграційного проекту, а також швидке економічне зростання Китаю на початку ХХІ ст. неминуче порушували питання про їх спроможність опанувати роль і набути статусних ознак окремих центрів сили.

Оцінюючи розбалансування та дифузії глобальної гегемонії США внаслідок економічної кризи 2008-2009 рр., Дж. Най – прибічник школи неолібералізму, порівнював структуру міжнародної системи з трьохвимірною шахівницею. За його оцінками, на її верхньому рівні (військова могутність) США зберігатимуть відчутне однополярне домінування, яке навряд чи зміниться в осяжній перспективі. Середній рівень (економічний потенціал) нагадує багатополлярну композицію, яку формують істотна економічна вага низки провідних суб'єктів (США, ЄС, Китаю, Японії), а також перспективи економічного зростання решти впливових держав. Натомість слабо структурований нижній рівень не піддається чіткому визначенню в термінах однополярність, багатополлярність чи гегемонія через розосередженість влади в сфері транснаціональної взаємодії різних суб'єктів державного та недержавного походження, включаючи політичні, фінансові, економічні та інші структури, зокрема агентів недержавного походження [41].

Дж. Най вважав небажаним перехід США до більш закритого режиму в сфері міжнародних економічних відносин та міграційних процесів, оскільки це сприяло б втраті впливу поза межами північноатлантичного регіону. На його думку, з усіх потенційно можливих сценаріїв майбутньої ролі США на близьку перспективу найбільш реалістичним виглядав сценарій «офшорного балансування» за умов збереження домінуючого впливу в окремих принципово важливих зонах.

Заперечуючи неоконсерваторам, які переконували у довготривалій міцності гегемонії США, представник школи політичного реалізму Дж. Міршаймер також висловлював сумнів, що США зможуть утримувати рівномірне глобальне домінування. На його думку, цьому перешкоджатимуть процеси горизонтальної взаємодії між державами, які потребують іноземних інвестицій, залежать від постачання ресурсів з інших країн та міжнародної торгівлі. Усе це має стимулювати ефект економічної взаємозалежності. Відтак, зазначав Дж. Міршаймер, в умовах глобалізації силовий потенціал провідних держав поступово втрачатиме свій «ізольований» характер [35]. Своєю чергою обґрунтування американського лідерства спиралося на ідеї, запозичені у теоретиків конструктивізму, глобального управління, світового суспільства і т.п., які обстоювали використання інструментів цілеспрямованого впливу на інші країни з метою контролю їх зовнішньополітичного позиціонування.

Наслідком фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. стало посилення диспропорцій економічного розвитку, розбіжностей у способах формування капіталу, конкуренції за ресурси та регулювання умов міжнародної торгівлі. Ці чинники супроводжувалися загостренням політичних протиріч та відновленням відкритого суперництва між провідними державами. Однак така констатація не давала відповіді на питання про подальшу еволюцію міжнародної системи, включаючи прогнозування станів і тенденцій у відносинах між провідними державами, конфліктності на глобальному та регіональних рівнях, як і стану міжнародної безпеки загалом. Схожа ситуація вже мала місце на межі 1990-х рр., коли основні макронаукові підходи у сфері міжнародних відносин (поведінковий, структурний та еволюційний) виявили неспроможність передбачити обставини та наслідки закінчення «холодної війни» [42, р. 53].

Складність довгострокового прогнозування майбутнього перебігу міжнародних процесів здебільшого пояснюють анархічною природою міжнародних відносин та обмеженістю наявного науково-аналітичного апарату. Спроби виводити закономірності глобального розвитку з перспектив двосторонньої взаємодії окремих акторів, будь то США і КНР, США і ЄС, США і Росія, США та Індія, або ЄС – КНР, ЄС – Росія, ЄС – Індія, КНР – Індія тощо, не враховують їх спільної перехресної взаємодії та здатності чи нездатності міжнародної системи виконувати роль матриці, яка дає змогу корегувати та гармонізувати індивідуальні наміри та амбіції окремих урядів.

В цьому сенсі системний аналіз має враховувати велику кількість незалежних і залежних перемінних факторів із похибкою на суб'єктивні обставини, зумовлені змінами у політичних системах окремих країн, позицією їх урядів і державних лідерів, а також ступенем раціональності і передбачуваності їх зовнішньополітичних заходів.

Аналітичні завдання мають вирішуватися шляхом поєднання різних інструментів – побудови еволюційної моделі міжнародної системи з урахуванням її полярності, використання лінійних прогнозів економічного та соціального розвитку та виявлення протиріч між співвідношенням сил на глобальному рівні міжнародної системи та станом відносин на її регіональних і локальних рівнях.

Останнє зауваження безпосередньо стосується перебігу російсько-української війни 2022-2023 рр., у якій міжрівневі (system-level) системні розбіжності, тобто розбіжності між глобальним рівнем міжнародної системи і рівнем міждержавних відносин між окремими країнами-учасницями, можуть відігравати важливу чи навіть вирішальну роль. Напередодні повномасштабного вторгнення російських військ на територію України, у грудні 2021 р. В. Путін вимагав від США і НАТО підписати два документи – договір та угоду, які передбачали категоричну відмову від розширення альянсу і повний демонтаж військової інфраструктури в Центральній та Східній Європі, створеної після 1997 р. [43; 44].

Найбільш сенсаційний характер мала ст. 4 проекту Угоди про заходи забезпечення безпеки Російської Федерації та держав-членів Організації Північноатлантичного договору від 15 грудня 2021 р. У ній йшлося про те, що Росія і держави-члени НАТО, які мали цей статус «станом на 27 травня 1997 р., ... не розміщують свої збройні сили та озброєння на території всіх інших держав Європи на додаток до тих сил, які було розміщено на цій території станом на 27 травня 1997 р.» [44]. Також відзначалося, що «за виняткових обставин, у разі виникнення ситуацій, пов'язаних з необхідністю нейтралізації загрози безпеці одного або декількох учасників, такі розміщення можуть здійснюватися за згоди всіх учасників» запропонованої угоди – включаючи Росію та членів НАТО.

Прикметно, що В. Путін спочатку висунув претензії до США і НАТО, ультимативно вимагаючи визнати за Росією блокуючий пакет у вирішенні проблем безпеки в Європі та євроатлантичному просторі. Отримавши відмову, В. Путін ухвалив наказ про повномасштабне вторгнення в Україну, яку він вважав найслабшою ланкою західної сфери впливу та країною, що не могла розраховувати на атлантичні гарантії безпеки. До того ж, вимога до НАТО виключити будь-яку можливість приєднання України до альянсу, підкріплювалася таємною домовленістю директора ЦРУ У. Бернса з В. Путіним, яку узгоджено під час приїзду У. Бернса до Москви 2-3 листопада 2021 р. 5 липня 2023 р. журнал Newsweek опублікував статтю У. Аркіна «Сліпа

зона ЦРУ в російсько-українській війні», в якій було роз'яснено деталі цих домовленостей, названих «правилами дорожнього руху» [45].

Зазначені домовленості по-суті стосувалися меж і способів поведінки РФ та США у разі російського вторгнення в Україну. Адміністрація Дж. Байдена пообіцяла, що США не будуть брати безпосередню участь у цій війні й не домагатимуться зміни вданого режиму в Москві. Як стверджують коментатори, узгоджені правила враховували можливість захоплення Києва російськими військами. За інших обставин, навіщо б в адміністрації США могла б виникнути потреба заздалегідь евакуювати своє посольство не тільки з Києва, але й за межі країни перебування. Натомість В. Путін обіцяв обмежити свій напад суто територією України, не зачіпати території інших країн та «діяти відповідно до негласних, але добре зрозумілих» принципів секретних операцій. Останнє передбачало й відмову від замахів на керівництво або дипломатів обох сторін, між якими була укладена зазначена домовленість [45]. Коли розрахунок Кремля здобути легку перемогу в Україні розвіявся, адміністрації Дж. Байдена довелося швидко переглядати свої підходи. До літа 2022 р. стало зрозумілим, що війна в Україні набула довготривалого й виснажливого характеру. Тому адміністрація США була вимушена перейти від суто символічного розгортання військ у Європі до надання Україні зброї для підтримки її обороноздатності. Утім, американське керівництво повільно й неохоче погоджувалося постачати сучасну й далекобійну зброю, яка теоретично могла б рішуче змінити хід бойових дій на користь України й безпосередньо загрожувати російській території.

Адміністрація Дж. Байдена тиснула на українське керівництво, забороняючи використовувати американську зброю для нападу на Росію, а також на уряди інших країн-членів НАТО, включаючи Велику Британію та Польщу, які були готові давати Києву суттєво більшу військову допомогу [46].

Можна висловити обґрунтоване припущення, що в разі застосування з боку США активного стримування у формі жорсткого заперечення очікуваної російської агресії, а також категорично висловленої публічної відмови від суттєвих поступок на користь Москви у питаннях європейської безпеки, цілком вірогідно, що війни можна було б уникнути. Утім, принципово відмовляючись обговорювати з РФ відмову від подальшого розширення НАТО, більшість країн альянсу не мала наміру надавати Києву будь-які чіткі зобов'язання, – як щодо гарантій безпеки, так і з приводу термінів можливого членства в альянсі.

Зі свого боку, здійснивши збройний напад на Україну і отримавши від політичного керівництва США запевнення в локалізації цього конфлікту, В. Путін відверто натякав, що Росія веде війну не з Україною, а з НАТО. На розширеному засіданні колегії Міноборони РФ 21 грудня 2022 р. він стверджував, що метою Заходу є дезінтеграція Росії, проти якої «активно використовується військовий потенціал та можливості практично всіх основних країн НАТО». Путін назвав протистояння з НАТО неминучим і вкотре

повторив загрозу використання ядерної тріади як «головної гарантії збереження суверенітету та територіальної цілісності» РФ. Війну в Україні Путін назвав «результатом політики інших країн, третіх країн, які завжди цього прагнули – до дезінтеграції російського світу» [47].

З точки зору системних факторів, російсько-українська війна стала важливим засобом тиску РФ на США і країни ЄС з метою розхитування стабільності їх політичних систем і руйнування підтримуваного ними ліберального міжнародного порядку. Перебіг подій під час війни, поряд із загостренням конфліктних ситуацій в інших регіонах (Закавказзя, Близький Схід, Корейський півострів), сприяв ослабленню позицій США через ланку локальних незворотних змін, які руйнували імідж і підривали вплив домінуючої держави після некерованого відступу з Афганістану й заохочували опонентів США до більш зухвалого наступу в стратегічно важливих регіонах.

В цьому ракурсі російсько-українська війна стала виразним симптомом розпаду однополярного світу. Українські експерти з Асоціації професійних політичних консультантів вважають її «першою регіональною війною, завдяки якій визначилися кандидати на роль нових гегемонів», і «точкою перетину інтересів великих гравців». На їх думку, для Росії та Західного світу принципово важливо довести один одному не стільки «право на володіння» Україною, скільки продемонструвати свої претензії та можливості їх реалізації [48, с. 13]. Адже для Заходу Україна мала цінність насамперед «як тригер по відношенню до Росії. Україна мала провокувати Росію на дії, які дозволили б нейтралізувати та послабити Росію. Україна з цією роллю справлялася і за таких умов війна була неминуча». 24 лютого 2022 р. розпочалася війна, «яка стала викликом не лише для України, а й західного світу». Однак «Захід цей виклик не прийняв, обмежившись моральною, технічною, фінансовою та консультативною допомогою» [48, с. 69].

Військова та фінансова допомога забезпечила можливість відсічі наступу російських військ, однак була недостатня для визволення всіх окупованих територій України у кордонах 1991 р. [49]. В листопаді 2021 р. голова Комітету начальників штабів збройних сил США, генерал М. Міллі публічно визнав, що США більше не мають монополії на визначення політичного порядку денного для всього світу. За словами М. Міллі, на глобальному рівні присутні як мінімум три полюси впливу – США, Китай та Росія. Свою заявку на участь в умовному «клубі гегемонів» готова подати й Велика Британія. Різною мірою схожі наміри позначають Франція, Туреччина, Індія, Бразилія. Зі свого боку адміністрація Дж. Байдена прямо називає своїми супротивниками Китай – як головного економічного конкурента панівному становищу США, та Росію – як пряму політичну та військову загрозу в Європі та євроатлантичному регіоні.

В рамках середньострокової перспективи роль основного протиріччя міжнародної системи набули розбіжності в американсько-китайських відносинах, включаючи динаміку та співвідношення їх економічних

потенціалів, стан військових сил, рівень конфліктності політичних рішень, розбіжність торговельних інтересів та перспективи розв'язання проблеми Тайваню.

Системні зміни та прогнозні очікування

Після Другої світової війни міжнародна система пройшла декілька послідовних фаз, проілюстрованих поточним масивом емпіричних даних та відображених у численних документальних джерелах. Оцінки та спостереження науковців-міжнародників, сучасників подій другої половини ХХ ст., дали поштовх спробам виявлення закономірностей, які обумовлюють зміну станів та модальностей міжнародних відносин як сукупної взаємодії держав та міжнародних інституцій.

Дослідження перебігу міжнародних відносин та виявлення низки етапів, позначених змінами у співвідношенні сил, ролі основних центрів сили та позиціонуванні провідних держав, неминуче ставили питання про фактори, які визначають темпи та спрямування міжнародних політичних процесів, або, інакше кажучи, виявляють їх еволюційну природу. В цьому сенсі важливо зауважити, що упродовж усього періоду після 1945 р. міжнародна система уникала «системних розривів» на кшталт глобальних воєнних криз у формі світових війн.

Під час послідовної зміни станів міжнародної системи, яка почалася у 1945-1947 рр., міжнародна система декілька разів змінювала свою конфігурацію. Нетривалий перехідний період 1945-1947/1948 рр., позначений визріванням протиріч між провідними країнами колишньої антигітлерівської коаліції, завершився встановленням біполярної системи. Її ознакою був режим паралельної гегемонії США та СРСР у зонах їх геополітичного контролю. Через понад 40 років розпад СРСР завершив біполярну добу і став передумовою чергової суттєвої корекції полярності у рамках міжнародної системи. Закінчення «холодної війни» означало й усунення глобального конфлікту альтернативних суспільних систем, який забезпечував ідеологічне забарвлення американсько-радянського суперництва [50].

Після кризи біполярної моделі (1989-1991 рр.) системні зміни продовжувалися у вигляді послідовної низки відносно нетривалих етапів:

- переходу від біполярної до однополярного світоустрою (1991-1994 рр.);
- періоду однополярного глобального домінування США (1994/1995-2008/2009 рр.);
- переходу від однополярної до багатополарної моделі міжнародної системи, який почався в умовах і за підсумками глобальної фінансової кризи 2008/2009 рр. [51; 52].

Головною ознакою першого з цих етапів – «міжсистемного переходу» 1991-1994 рр., стало переформатування відносин усередині західних альянсів, проголошення стратегії розширення НАТО і ЄС та ухвалення рішення про силове втручання НАТО в охопленій кризою та міжусобними війнами

колишній Югославії. Короткий період міжсистемного переходу завершився встановленням нової моделі, побудованої на основі гегемонії США.

Період 1994/1995-2008/2009 рр. можна охарактеризувати як відносно нетривалий за часом історичний «момент» існування однополярної міжнародної системи, яка мала дифузний характер, тобто характеризувалася нерівномірністю впливу і контролю колективного Заходу у різних регіонах світу.

Суть феномену однополярної системи полягала у домінуванні США та їх союзників – умовного західного «системного ядра», при переважній військово-політичній та економічній гегемонії США. В міжнародних відносинах відбулося встановлення нової ієрархії, в якій США зайняли роль провідної держави. США мали міцні союзницькі відносини з партнерами в рамках групи «Великої сімки», використовували своє лідерство у НАТО, зберегли систему союзів у Східній Азії та масштабну мережу закордонних військових баз [53].

Сприяючи поширенню впливу США та мережі міжнародних структур, створених країнами Заходу, глобалізація стимулювала економічну відкритість і лібералізацію владних режимів багатьох країн. Своєю чергою низка провідних держав компенсувала ослаблення адміністративного контролю над суспільством і бізнесом іншими засобами, такими як регламентація правил торгівлі та фінансового обігу, використання потенціалу емісійних центрів резервних світових валют, впровадження нетарифних форм регулювання торговельних режимів, електронний контроль за суспільствами та навіть стеження за урядовими колами інших держав.

Глобальна економічна криза 2008-2009 рр. прискорила дрейф до багатополусної (або поліцентричної) моделі міжнародних відносин. Зберігаючи свої провідні позиції, США почали поступово втрачати статус держави, зданої забезпечувати одноосібну гегемонію. Давалося взнаки бюджетне перенапруження, обумовлене тривалими воєнними операціями в Афганістані та Іраку. Намітилася зміна суспільних настроїв щодо масштабної закордонної військової присутності. Нерішуче реагування на російсько-грузинську війну 2008 р. поставило під сумнів готовність США продовжувати стратегію силового стримування Росії. Не наважившись протидіяти відновленню російського ревізіонізму, адміністрація Б. Обама виявила схильність до поступок Москві й запропонувала «перезавантаження» двосторонніх відносин.

В сенсі передбачення темпів і характеру майбутніх структурних трансформацій прогнози, пов'язані з корекцією міжнародної системи, спиралися на різні орієнтири. В 2008-2009 рр. в американських прогностичних розробках домінували припущення, що тривалість змін охоплюватиме період не менше двох десятиліть. Як зазначав К. Лейн (Техаський університет А&М), впродовж цього періоду має з'ясуватися, чи залишиться міжнародна система однополярною, або ж вона трансформуватиметься у бік мультиполярності [54].

За адміністрації Б. Обама очікування переходу до багатополярності набуло характеру консенсус-прогнозу, помірковано визнаного, поміж іншим, у футуристичних доповідях Національної розвідувальної ради США. Утім, темпи змін у міжнародній системі виявилися більш стрімкими, зокрема й внаслідок впливу, який мала російська агресія проти України.

Головними симптомами нової багатополярності стали розхитування ліберального міжнародного порядку, криза міжнародного права, згортання режиму контролю над озброєннями, припинення діалогу з питань стратегічної стабільності, активізація регіональних війн та конфліктів. У своєму виступі в Школі перспективних міжнародних досліджень ім. Джонса Хопкінса держсекретар США Е. Блінкен (13 вересня 2023 р.) констатував, що агресивна війна Росії в Україні продемонструвала найбезпосереднішу і найгострішу загрозу міжнародному порядку, закріпленому в Статуті ООН, та його основним принципам – суверенітету, територіальній цілісності та незалежності країн сучасного світу. Адже міжнародний порядок, який вдавалося підтримувати після закінчення «холодної війни», можна вважати остаточно зруйнованим: «Те, що ми переживаємо зараз, – більше, ніж просто випробування порядку після «холодної війни». Це його кінець. Десятиліття відносної геополітичної стабільності поступилися місцем загостренню конкуренції з авторитарними, ревізійністськими державами» [55].

Напруженість у відносинах між провідними державами призводить до загострення конфліктності у площині міжнародної взаємодії. Конфронтаційні тенденції виявляються у формі посилення конкуренції за ресурси, впровадження обмежень на поширення нових технологій, застосування методів гібридної війни, які усувають межу між війною та миром. Повернення відкритого суперництва між провідними державами пов'язано з відновленням реваншизму, висуненням територіальних претензій, масштабним застосування ворожих практик цілеспрямованого дестабілізуючого впливу на окремі країни та регіональні процеси [56].

Більшість лінійних прогнозів щодо еволюції міжнародної системи апелюють до двох можливих сценаріїв – продовження дрейфу в бік багатополярної моделі, або встановлення нової біполярності на базі загострення протиріч у купі зі спробами визначення правил конкурентного співіснування між США та Китаєм. З огляду на активізацію міжнародних протиріч і суперництва, збурених початком повномасштабної фази російсько-української війни 2022-2023 рр., перехідний етап від однополярної гегемонії до поліцентричної моделі міжнародної системи можна вважати загалом майже завершеним. Утім, розстановка сил у сучасному світі залишається вочевидь асиметричною.

З огляду на сучасні тенденції США та їх союзники зберігають низку економічних і стратегічних переваг, що не дає підстав прогнозувати занепад їхнього впливу. Позиція США навряд чи дозволить іншим провідним країнам перехопити першість у таких сферах, як сукупна військова міць, вплив на

світову фінансову систему, науково-технологічні інновації, військові та інформаційні технології, космічні програми, кібернетична безпека тощо. Комбіноване застосування США стратегії глобального «офшорного балансування» у поєднанні з мережею регіональних військово-політичних союзів обумовлює спроможність застосовувати багатоцільове стримування та регулювати баланс сил у важливих регіонах, що скорочує темпи і можливості переформатування відносин між основними полюсами міжнародної системи [57].

Такі міркування скеровують увагу на потенційних передумовах корекції полярності у рамках міжнародної системи. Враховуючи асиметрію потенціалів провідних держав системну полярність навряд чи доцільно зводити до явища наскрізної безпекової та суспільно-політичної поляризації, ознаками якої за біполярного суперництва між США та СРСР були укладення центросилових союзів і трафаретна поляризація політичних систем країн, що розвиваються, в яких зазвичай виникали та діяли альтернативні політичні угруповання, зорієнтовані на домінуючі держави.

Попри домінуючий статус, співвідношення потенціалів та значну частку США і КНР у світовому ВВП, їх міжнародній вплив характеризує значна асиметрія. США виступають в ролі формального лідера євроатлантичної спільноти та стрижня системи союзів в Азії та АТР. Зі свого боку Китай офіційно дотримується позаблокового курсу, виявляє обережність щодо набуття зовнішніх союзницьких зобов'язань й буде свої зв'язки на основі системи партнерств різного статусу і функціонального призначення [58; 59].

Така специфіка дозволяє зробити припущення, що у середньотерміновій перспективі структуру міжнародної системи визначатиме модель асиметричної та слабо структурованої мультиполярності. Якщо керівні кола США не вдаватимуться до якогось новітнього різновиду ізоляціонізму, Америка впродовж тривалого часу зберігатиме роль лідера в рамках євроатлантичного співтовариства та радіальної системи союзів у просторі АТР. Утім, статус і роль США чималою мірою залежать від внутрішньополітичного консенсусу. З-поміж зовнішньополітичних орієнтирів адміністрації Дж. Байдена (згуртування НАТО, перетворення системи союзів в АТР на багатосторонню структуру та створення глобальної асоціації демократій) лише план розбудови союзів в Індо-Тихоокеанському просторі не суперечить стратегії колишнього президента США Д. Трампа, який зневажливо ставився до традиції союзницьких відносин в рамках НАТО й вимагав, аби союзники США в Європі та Азії повною мірою перебрали на себе фінансові витрати, пов'язані з забезпеченням і захистом їхньої безпеки.

З-поміж ознак та передумов, на які посилаються прибічники прогнозів, що міжнародна система тяжіє до біполярної моделі, доцільно виокремити наступні:

- посилення Китаю, який США визнають ключовим геополітичним суперником та звинувачують у підтримці авторитарних режимів;

- скорочення впливу Заходу всередині групи найбільших країн світу, представлених у форматі G20;
- «зростання амбіцій країн Глобального Півдня та пошук ними елементів довгострокової стратегії в умовах кризи архітектури міжнародної безпеки»;
- схильність країн Глобального Півдня розглядати російсько-українську війну як шанс змінити правила гри у сфері міжнародної торгівлі, світових фінансів та загалом «перебудови світової економіки з метою забезпечення країнам, що розвиваються, більш привабливих умов глобального обміну»;
- невизнання країнами Глобального Півдня російського ревізйонізму як загрози міжнародному порядку;
- прискорення формування незахідних багатосторонніх структур на кшталт ШОС і БРІКС, які все більше нагадують «коаліційні об'єднання держав Глобального Півдня»;
- російсько-українська війна посилює прагнення країн Глобального Півдня збільшити стійкість до західних санкцій в контексті безпекових наслідків торговельних війн;
- скорочення розриву між США (старим гегемоном) та Китаєм (новим претендентом на гегемонію), що призводить до загальної дестабілізації у глобальному масштабі – девальвації старих правил гри, активізації регіональних конфліктів і т.п.;
- між США та КНР розгортається боротьба за союзників, яка «вже стала не тільки конкуренцією геополітичних стратегій, але й протистоянням ідеологій і бачень майбутнього» [60].

На думку скептиків, вірогідність встановлення нової біполярної системи видається сумнівною насамперед через порівняну слабкість ідеологічних стимулів. У другій половині ХХ ст. біполярна модель відносин виникла в ідеологічно поляризованому світі. Нечіткість ідеологічних градацій у реаліях ХХІ ст. скоріше призводить до посилення ролі індивідуальних інтересів держав різного рангу в дусі класичного політичного реалізму. Висловлюються сумніви, що геополітичні суперечності між США та КНР здатні вилитися у потужний конфлікт ідеологій. Адже без чіткого ідеологічного розмежування навряд чи можуть виникнути умови для альтернативної мобілізації держав світу в форматі двох протилежних таборів попри той неспростовний факт, що США та Китай мають відмінні політичні системи й багато в чому керуються різними ціннісними орієнтирами.

Хоча у 2020 р. М. Помпео – держсекретар США в адміністрації Д. Трампа – закликав американських союзників і партнерів об'єднатися задля стримування КНР, ця ініціатива не дістала активної підтримки. З різних причин, включаючи небажання конфронтації з боку керівництва КНР, рівень гостроти американсько-китайських протиріч навряд чи досягне такої ж інтенсивності, як в епоху «холодної війни». Хоча політична еліта США апелює до унікальної ролі Америки як лідера вільного світу, позиціонування КНР зорієнтовано не

стільки на здобуття переваг в ідеологічному змаганні, скільки на збереження ефективності своєї моделі розвитку. Своєю чергою китайські владні установи ніколи офіційно не схвалювали концепцію біполярності у відносинах зі США. Принаймні офіційна позиція КНР розглядає обидві можливі опції – і так звану ідею «спільного управління», колись запропоновану адміністрацією Б. Обама у форматі G2, і біполярну конфронтацію між Китаєм і США, щодо якої Пекін застерігають у Вашингтоні, як такі, що не узгоджуються з політичною філософією та дипломатією КНР. Як стверджують сучасні китайські науковці, у зовнішній політиці КНР основний акцент ставиться на розбудові стійких відносин з іншими країнами на засадах багатосторонності, яка «орієнтується на розвиток рівноправних зв'язків з іншими державами». Як тактика практичної дипломатії багатосторонність «не пов'язана з конкретною міжнародною структурою і виходить за рамки пов'язаних з нею обмежень». Водночас багатосторонність «не суперечить статусу Китаю як одного з імовірних полюсів біполярного світу» [61].

З точки зору зовнішньополітичної концепції КНР, міжнародна структура спирається на матеріальні, кількісні показники, які відображають реальну асиметрію потенціалів міжнародних суб'єктів. Якщо якісь два актори мають матеріальні ресурси, які набагато перевищують ресурси інших, таку систему можна вважати біполярною. Але використання цього поняття автоматично не означає, що воно підлягає жорсткому політичному тлумаченню у вимірах конфронтації або співпраці. Натомість політична природа відносин між державами-лідерами по суті визначається «рішеннями двох даних “полюсів”, які можуть або дотримуватися ідеї рівноправного співробітництва, або проводити політику конкуренції та конфронтації» [61].

Наразі обидва потенційно можливі сценарії відносин між США та КНР, які значною мірою визначатимуть стан і перспективи глобального розвитку, зберігають свою актуальність. В цьому сенсі доцільно враховувати, що двосторонні відносини між провідними державами визначаються не тільки структурними та політичними, але й економічними (способи формування капіталу) та ціннісними факторами, які відіграють важливу роль, часом створюючи підґрунтя для гострих суперечностей. Вбачаючи загрозу в проголошенні «безмежного партнерства» між КНР та Росією, адміністрація США звинувачує китайське керівництво у просуванні власної форми міжнародного порядку (“new international order”), яка суперечить критеріям ліберальної демократії та зорієнтована на здобуття підтримки з боку авторитарних режимів [55].

Довгостроковий політичний виклик з боку КНР сприймається у США як змагання в сфері економіки, розбіжності між різними моделями розвитку, способами суспільного життя та зовнішнього впливу, які об'єктивно спонукають до конкуренції між ліберальною демократією та її неліберальними альтернативами. В цьому сенсі структурна біполярність може набути

політичного виміру та конфронтаційного характеру насамперед через протилежність ціннісних критеріїв та змістовну тотожність цілей КНР та Росії у міжнародній політиці.

В широкому міжнародному контексті перспектива глибокої поляризації світу між конкуруючими державами-лідерами видається малоімовірною внаслідок специфічних уподобань і форм позиціонування багатьох держав Глобального Півдня та відмінностей у зовнішньополітичних уподобаннях низки інших країн, зокрема у Європі та на пострадянському просторі. З огляду на наявні тенденції багатосторонньої взаємодії, більшість країн поза межами «колективного Заходу» виявляють схильність до балансування між полюсами впливу та формування асиметричних коаліцій та ситуативних і нетривких угод за інтересами. На думку Чжао Хуашена (Інститут міжнародних досліджень Фуданьського університету), попри прояв певних ознак нової форми біполярності в глобальному стратегічному балансі та світовій економіці, «фундаментальний рівень становить багатополлярність, котра й задає тон усій структурі в цілому» [62].

Зі свого боку, суперечливість зовнішньополітичного реагування адміністрації Дж. Байдена на війну в Україні та низку кризових явищ в інших регіонах, насамперед на Близькому Сході, пояснюється спробами врахування суперечливих і вкрай важко співмірюваних паралельних інтересів. Позиція США пояснюється переконанням у необхідності суворого дозування масштабів надання воєнної допомоги Україні, перешкоджанні розповззанню конфлікту між Ізраїлем та палестинськими військовими угрупованням на інші країни Близького Сходу та синхронному, хоча й різновекторному подвійному стримуванні КНР та Росії.

Серед різних наукових концепцій, пов'язаних з прогнозуванням еволюції міжнародної системи, доцільно відзначити модель лінійного прогнозування (на основі порівняння темпів економічного зростання), а також низку теорій, які спираються на циклічність глобального розвитку, включно з чергуванням циклів глобальної гегемонії, зумовлених піднесенням та домінуючим становищем окремих держав. Як зазначалося у колективному дослідженні Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України «Цивілізаційна структура сучасного світу», еволюція міжнародних систем означає послідовні переходи від одного стану до іншого. В межах цих станів, «на кожному конкретному відрізку часу міжнародна система характеризується тим чи іншим порядком взаємовідносин між державами, їх орієнтаціями, сферами впливу тощо. Серед усіх станів, властивих міжнародній системі, можна виділити статичний, трансформаційний і турбулентний» [63, с. 230].

Оцінка станів міжнародної системи визначається з урахуванням або на основі динамічної рівноваги та дисбалансу потенціалів (могутності) між центрами сили. При цьому, «темпи зміни співвідношення могутності “полюсів” системи не мають тісної прив'язки до тих чи інших рівномірних часових

періодів. Будь-яка держава світу перманентно акумулює силу, але через різну швидкість цього процесу рівень могутності найпотужніших із них неоднаковий. Ті держави, які швидше досягають значно більшої, ніж інші, могутності, висуваються на найвищі рівні ієрархії та домінують над іншими» [63, с. 230].

Еволюція міжнародних систем вважається логічно обумовленою, закономірною, хоча «кожній системі притаманні певні особливості». Це обумовлює різницю в темпах еволюційних змін та часом їхню несхожість, пов'язану з рівнем конфліктності та співвідношенням між конфронтацією та співробітництвом.

З точки зору виявлення закономірностей часом легше пояснити специфіку конкретних міжнародних процесів, аніж те, чому типологічно схожі процеси можуть призводити до нетотожних результатів. Інакше кажучи, структура та ієрархія кожної з історично описаних міжнародних систем є специфічною та індивідуальною, хоча ці системи та їх еволюцію можна порівнювати за допомогою структурних та динамічних критеріїв. Згідно доволі поширених у минулому «організмичних» уявлень, «кожна система порівнянна з іншими системами через те, що їм властива хвильова динаміка, що характеризується виникненням, розквітом, занепадом, смертю чи трансформацією» [63, с. 231].

Утім, емпіричний досвід згаданих вище перехідних станів міжнародної системи, які відбувалися з кінця 1980-х рр., свідчив про поступовість та уповільненість структурних змін. Домінуюче становище США в період після 1945 р., спочатку в рамках західної підсистеми, а з 1991 р. – і в глобальних масштабах, суттєво позначалося на балансі сил, корекції співвідношення силових потенціалів провідних держав і системній полярності. Глобалізація сприяла вільному обігу капіталу та інтернаціоналізації економічних режимів. Результатом цих процесів став ефект складної економічної взаємозалежності, який породжував ілюзію, що взаємопроникнення провідних економік світу, що стримуватиме конфронтацію й унеможливуватиме виникнення між ними великих війн.

Забезпечення стабільності вважається однією з важливих функцій міжнародної системи. З початку 1960-х рр. стабільність міжнародної системи значною мірою гарантувалася взаємним ядерним стримуванням, побудованим на основі балансу загроз. Така константа сприяла перегляду військових доктрин 1950-х рр., які розглядали застосування ядерної зброї як цілком реальний компонент театру бойових дій. Визнання ядерної зброї ключовим чинником стратегічної стабільності сприяло довірливому врегулюванню та визнанню суперечливих інтересів держав, включаючи закріплення наслідків Другої світової війни в Європі у формі Заключного акту Наради з питань безпеки та співробітництва в Європі (1975 р).

Зазначені фактори забезпечували поступовість еволюційних змін у міжнародній системі принаймні до початку російсько-української повномасштабної війни у 2022 р., коли не спрацювали одразу два системних

обмеження – економічна взаємозалежність та силове стримування агресії. При цьому виявилось, що взаємозалежність, побудована на взаємній зацікавленості в багатоманітних і взаємовигідних економічних зв'язках, по суті антагоністична політиці та інструментам стримування – насамперед економічним санкціям, які можуть виявитися болісними і для економік держав, які впроваджують санкції проти держави-порушника міжнародного порядку.

Період після глобальної фінансово-економічної кризи 2008-2009 рр. був загалом позначений посиленням тенденцій, що свідчили про поступовий перехід від гегемонії США, яка спиралась на підтримку союзників у Європі та Азії, до мультиполярної міжнародної системи. Ознаками цього переходу стали загострення глобальної боргової кризи, посилення економічної конкуренції, кризові ускладнення в рамках західної системи фінансового капіталу. Ці явища похитнули міф про суцільну ефективність західної моделі ринкової економіки та викликали гостре невдоволення з боку країн Глобального Півдня, які висловлювали чим далі більше претензій чинним міжнародним фінансово-економічним нормативам.

Становлення мультиполярної міжнародної системи відбувається за збереження домінуючого, однак не гегемонічного становища США, спроб Європи обґрунтувати претензії на роль глобального політичного актора та піднесення низки держав, яких з подачі міжнародних фінансових інституцій часто позначають сукупним поняттям «зростаючі ринки». До цієї групи країн з певними припущеннями відносять Індію, Індонезію, Південну Корею, Бразилію, Мексику, ПАР та ін. Що стосується КНР, її статус і роль у глобальній економіці набагато перевищують потенціал інших країн, які не входять до системи альянсів колективного Заходу, що й окреслює аналітичний зміст потенційного становлення біполярної моделі міжнародної системи.

За лінійним прогнозом агенції FocusEconomics до 2050 р., КНР може випередити США за обсягом номінального ВВП у період до 2034 р. і залишатиметься найбільшою до 2050 р. При цьому поточна траєкторія передбачає поступове уповільнення темпів зростання в КНР до рівня показників США [64].

Реалістичність цього прогнозу залежить від багатьох факторів. На рівень продуктивності праці та динаміку ВВП КНР впливатимуть такі незалежні перемінні, як технологічні обмеження та старіння населення. За підсумками 2022 р. (за показниками номінального обсягу ВВП і ринкового обмінного курсу), економіка США була більшою за китайську на 42%. Розрахунки на базі поточних індикаторів дозволяють очікувати, що до 2034 р. ВВП КНР може зрости до 41 трлн дол., тоді як ВВП США складе 40 трлн дол. Річні темпи зростання ВВП КНР продовжать знижуватися – з бл. 5% до менше ніж 2%. Зростання американської економіки також уповільнюватиметься з 2% до 1,5%. У підсумку темпи зростання ВВП обох країн виявляться порівнянними.

До 2050 р. розрив між КНР і США може зрости до 20%. Згідно прогнозу, ВВП КНР може сягнути 84 трлн дол., якщо Китай нарощуватиме продуктивність і рівень урбанізації. Старіння населення та технологічні обмеження у зовнішній торгівлі обмежуватимуть економічне зростання. Водночас для економіки США ключовим ризиком вважається поляризованість політичної системи. Окремий ризик становить перспектива загострення конфлікту навколо Тайваню. Натомість в Індії та Індонезії очікуються вищі темпи зростання ВВП, що дозволить цим країнам вийти на третє та четверте місця за обсягом їх економік [64].

Найбільш виразною ознакою нової розстановки сил та зміни модальності міжнародних відносин стало відновлення суперництва великих держав, публічно визнане в Стратегії національної безпеки США 2017 р. [65].

Російська агресія проти України, яка почалася з анексії Криму, стала найбільш гострим викликом стабільності міжнародної системи – другим після іракського вторгнення в Кувейт (1990 р.) випадком брутального порушення базових принципів статусу ООН та найбільшим воєнним конфліктом у Європі після 1945 р.

Посилення тенденцій багатополярності перекреслює концепції глобального управління, які набули популярності на етапі пошуку виходу зі скрути, спричиненої глобальною фінансовою кризою. Феномен відвертого суперництва між провідними державами призвів до руйнування ліберального міжнародного порядку, який ґрунтувався на правилах і нормативах, запропонованих західними демократіями після Другої світової війни. Згорання ролі багатьох міжнародних організацій переконливо засвідчило неефективність універсальних механізмів колективного врегулювання міждержавних протиріч та перенесення акцентів на рівень прямих переговорів між державами-лідерами, насамперед між США та КНР.

Полеміка довкола альтернативних моделей міжнародного порядку, уособлених у політичних деклараціях США і КНР, у підсумку зводиться до конкуренції паралельних стратегій двох провідних держав, які уособлюють різне бачення перспектив глобального розвитку. Ці обставини загалом пояснюють низьку популярність компромісних теорій полярності, на кшталт ліберального проекту «безполярного світу» (Е. Хаас), який будувався на збереженні матеріальних переваг силового потенціалу США за відсутності у колективного Заходу симетричних ідеологічних ворогів. Утім, аргументи Е. Хааса скоріше були покликані обґрунтувати продовження домінування Заходу та невизнання шансів інших держав претендувати на статус окремих полюсів [66; 67].

У західній фаховій літературі термін багатополярність часто використовується як синонім структурного ускладнення сучасної міжнародної системи, в якій США стали лише одним із полюсів або центрів сили. Таке тлумачення перегукується з концепцією тристороннього глобального

управління за участю Північної Америки, Західної Європи та Японії, поширеною в 1970-х – 1980-х рр. Однак «сучасна форма багатополярності видається набагато складнішою. Вона передбачає світ регіональних сил, навіть (регіональних) гегемонів, і структуру балансування та/або перемоги – як плинну динаміку неприєднання (відсутність необхідності обирати ту чи іншу сторону) та конкуренції (між економіками і кластерами економік)». Окрім цього, ідея багатополярності «не чітко вловлює асиметрію сузір'я кластерів навколо, але на різних відстанях до двох головних полюсів: чинного (США) і висхідного (Китай). Це складна система відносин, партнерства та альянсів, яка більше не відповідає роздвоєній системі “холодної війни”. Американсько-китайська стратегічна конкуренція та її неспівпадаючі наративи, пандемія Covid-19 і війна в Україні підіграли враження про повернення до дуополії влади чи дихотомії Схід-Захід. Однак більша чіткість видається малоімовірною, а остаточне розмежування виглядає неможливим. Швидше, невизначеність через геополітичну, гео економічну та геотехнологічну суперечку та зміну прихильності є ймовірним глобальним стабільним станом, яким би нечітким і важким для управління він не був» [68].

З урахуванням цих ознак, сучасний стан міжнародної системи можна охарактеризувати як асиметричну багатополярність, позначену паралельним змаганням двох альтернативних полюсів. Якщо розглядати цю модель з точки зору співвідношення та сфери поширення переважаючого впливу тих чи інших провідних держав, можна дійти висновку, що якісь форми гегемонії можливі лише у регіональному контексті, і те, з урахуванням альтернативних впливів з боку держав-конкурентів. У такому випадку мова може йти або про спроби встановлення замкнених сфер впливу, або про міждержавне суперництво у формі альтернативних гегемонічних проєктів.

Серед змін структурного характеру в рамках сучасної міжнародної системи слід відзначити наступні:

- ускладнення владно-силової конфігурації, яка позначена зміною розстановки сил між провідними акторами, фактичною мультиполярністю у військовій сфері, прискореною бурхливим розвитком нових технологій;
- розхитування норм ліберального міжнародного порядку;
- девальвація ролі оборонних союзів традиційного типу;
- асиметрична переоцінка факторів економічної взаємозалежності;
- активізація локальних конфліктів з метою відновлення регіональних осередків міжнародної напруженості та штучного прискорення процесів поляризації.

Доцільно звернути увагу й на низку новітніх тенденцій багатополярності на рівні міждержавних відносин, які свідчать про розхитування нормативних обмежень і регулюючих механізмів в рамках міжнародної системи:

- розширення та диверсифікацію горизонтальних зв'язків між державами, що належать до різних блоків та угруповань;

- зміни в характері поведінки держав середнього рівня, про що свідчить збільшення випадків їх автономної поведінки без огляду на позицію провідних держав чи регіональних лідерів;

- розвиток кооперативних форм співпраці у сфері безпеки між сусідніми державами та групами сусідніх держав на основі збігу принципів інтересів на прагнення збільшити свою колективну безпеку на міжнародній арені.

Цілком очевидно, що з огляду на розбалансування звичних правил міжнародного порядку, стабільність міжнародної системи залежить головним чином від спроможності провідних держав визначити, відновити і забезпечити взаємоприйнятні правила поведінки, здатні гарантувати людство від неконтрольованого збурення міждержавних протиріч, конкурентного змагання без правил і зобов'язань та розповсюдження й урізноманітнення міжнародних конфліктів у різних формах та сферах людської діяльності.

* * *

Підводячи підсумок доцільно відзначити визначну без перебільшення роль, яку застосування системного аналізу справило на розвиток теорії міжнародних відносин та моделювання практики міжнародної взаємодії.

Найбільш продуктивним було застосування прикладного аналізу систем у теорії управління та в сфері військового планування, зокрема при розробці асиметричної відповіді на появу тих чи інших систем зброї, включаючи вибір співвідношення технічних характеристик ракетних озброєнь, авіації та засобів протиповітряної та протиракетної оборони. Аналіз систем довів свої переваги як управлінська теорія та логіко-аналітичний метод, який застосовується для перспективного планування при створенні складних систем і проведенні великих операцій в умовах невизначеності.

В рамках розвитку науки про міжнародні відносини застосування системного аналізу, з одного боку, сприяло чіткішому розумінню природи міждержавної взаємодії та специфіки її конкретних форм і напрямків, а з другого – усвідомленню міжнародної системи як певної цілісності, що становить особливу форму взаємодії й потенційно тяжіє до побудови специфічної форми політичної організації.

В межах історії та політології міжнародних відносин використання структурних елементів політичного аналізу обумовило виокремлення різних типів міжнародних систем на підставі критеріїв полярності, яке змінило суто описовий чи поведінково-психологічний підхід до міжнародної взаємодії як паралельних сфер дипломатії та суспільно-політичних процесів.

Застосовування системного підходу сприяло перегляду віталістських чи «організмічних» уявлень про циклічність еволюційних змін, згідно яких міжнародні системи переживають періоди становлення, розквіту та занепаду. Натомість були розширені засоби пояснення причинності системних розривів та перехідних станів, становлення та зміни правил міжнародної взаємодії як

певних регулюючих принципів, які відображають владно-силову структуру, стан суспільного устрою та політичної культури держав як елементів, з яких складається міжнародна система.

Нові теоретичні підходи сприяли виявленню різних структурних умов, які характеризують відмінність регіональних підсистем, які мають певний ступінь автономності від розстановки сил на глобальному рівні.

Застосування системних методів поглибило й ретроспективний аналіз міжнародних систем, які раніше існували у різних регіонах світу. Це дозволило застосувати інструменти порівняльного аналізу до співвідношення потенціалів держав та суспільств минулих епох, що стимулювало суттєвий перегляд європоцентричних і західноцентричних уявлень про динаміку історичного розвитку різних цивілізацій, які співіснували у суміжних чи віддалених один від одного регіонах світу.

Водночас широке застосування системної методології в дослідженні міжнародних відносин не призвело до появи універсальної теорії, здатної забезпечити пояснення усіх проблем і процесів у площині міжнародної взаємодії. Серед усталених проблемних зон науки про міжнародні відносини, які зберігають своє значення, залишаються актуальними співвідношення та зв'язок між внутрішньою та зовнішньою політикою, адже зовнішньополітичні позиції держав формуються як результат рішень політичних кіл, які здобувають і утримують владу в результаті внутрішньополітичних процесів. Водночас зовнішня політика будь-якої держави операціоналізується в міжнародному контексті, зазнає впливу з боку інших акторів та вимушена враховувати системні обмеження у вигляді існуючих норм і правил. У цьому сенсі міжнародна система, яка є функцією взаємодії держав як елементів системи, безумовно впливає на їх поведінку й обмежує параметри потенційно можливих рішень. Враховуючи умовну «паралельність» міжнародних і внутрішньополітичних процесів, дослідження соціально-економічного та політичного розвитку окремих країн та регіонів має й безумовно матиме цілком самостійну цінність.

Окрему роль відіграють також горизонтальні відносини та впливи між окремими країнами та їх політичними системами, які можуть втілюватися у формі штучно-інструментального створення станів керованого хаосу заради зміни політичних режимів, блокування інерційного плину та перенаправлення вектору розвитку.

Вимагають уточнення причини еволюційних переходів та системних розривів, які відділяють один стан міжнародної системи від іншого. Адже, як засвідчує нинішній етап переходу від однополярної системи до поліцентричної моделі, в сучасних міжнародних відносинах у певному співвідношенні присутні елементи, властиві одразу всім трьом різновидам системної організації – багатополлярної, однополярної та біполярної. Хоча однополярність, біполярність і багатополлярність теоретично вважаються несумісними, практика показує, що

ці моделі можуть співіснувати у формі специфічних станів різних регіональних підсистем на тлі асиметричної і слабо структурованої багатополярності як базової моделі на глобальному рівні.

Слабкість структурних обмежень міжнародної системи, яка наочно виявилася у зв'язку з відновленням суперництва великих держав, може частково пояснюватися її перехідним станом, адже саме на етапі дифузії однополярної гегемонії та становлення багатополярної моделі механізми та важелі глобального регулювання виявилися надто слабкими й були практично демонтовані.

Практика останніх трьох десятиліть свідчить про ослаблення ролі балансу сил як універсального структурного механізму. Однополярна модель середини 1990-х – кінця 2000-х рр. була за своїми характеристиками динамічною, нестабільною й нерівноважною. Схоже, що такі ознаки доволі слушні і для характеристики нинішнього стану міжнародної системи, якій властиві зниження ступеня інтеграції та збільшення автономності її складових елементів. На цьому тлі ослаблення чинника балансу сил простежується нелінійно, адже в одних випадках цей феномен призводить до більш наступальної та агресивної тактики з боку країн, які декларують прагнення зруйнувати прозахідну версію міжнародного порядку. З другого боку спостерігається млявий політичний відступ учасників коаліції індустріальних демократій, не спроможних ані утримувати свої глобальні позиції, ані запропонувати країнам так званого Глобального Півдня нову прийнятну модель стабільності, здатну запобігати нечесній конкуренції та загостренню суперництва між провідними державами у формі ризикованої гри без правил.

Американська гегемонія виявилася загалом не здатною забезпечити позитивне регулювання міжнародних процесів, і зокрема – зменшити їх конфліктне навантаження. Однак багатополярна міжнародна система за визначенням є більш хаотичною та менш ієрархізованою, ніж однополярна гегемонія. З урахуванням цього, загострення конфліктності в міжнародних відносинах може бути зменшено чи нейтралізовано лише в разі повернення до співпраці у питаннях глобального регулювання, передумовою чого є корекція та впровадження оновлених правил міжнародної взаємодії.

На загал, артикулюючи використання раціональних методів дослідження, системний аналіз орієнтується на виявлення факторів міжнародних процесів, пояснення їх причин та напрямків еволюції, встановлення типологічних закономірностей взаємодії між елементами державного рівня та недержавними акторами, які можуть набувати здатності впливати на міжнародні процеси. Системний аналіз міжнародних відносин став невід'ємним елементом політичного планування, яке вимагає структурно-функціонального розмежування міжнародних проблем та ієрархічного поділу напрямів зовнішньої політики за ступенями важливості та територіально-географічними рівнями.

Водночас системну методологію навряд чи можна вважати панацеєю, що дозволяє вимірювати, оцінювати, аналізувати й прогнозувати розвиток міжнародної взаємодії у будь-яких ситуаціях, тобто за будь-якого поєднання, комбінації факторів багатостороннього впливу чи співвідношення інтересів взаємодіючих суб'єктів, що суперечать один одному. Відштовхуючись від загальної категорії міжнародної анархії (як аналогу чи синоніму хаосу, що обумовлює низький ступінь ієрархічної впорядкованості у міжнародних відносинах), системний аналіз передбачає неминучість виникнення факторів, які створюють умови виходу системи за межі стабільності. Це припущення, по суті, – дзеркальне відображення поняття хаосу як природного стану Всесвіту, який перебуває у стані перманентної ентропії.

Зосередженість системного аналізу насамперед на виявленні та об'єктивізації матеріальних факторів, які впливають на міжнародну взаємодію, актуалізує проблеми, пов'язані зі специфікою ціннісно-аксіологічних, поведінкових та ідеологічних факторів, які значною мірою впливають, а подекуди й визначають перебіг міжнародних процесів.

Зважаючи на зростання ролі політичних ідеологій в міжнародних відносинах, яке неухильно, хоча і з певними коливаннями, спостерігалось з середини XIX ст., методологія аналізу міжнародних процесів неминуче вимагає на додачу до традиційних чинників, таких як владно-силові потенціали, ресурси та ефективність управління, врахування додаткових перемінних, включаючи гомогенність/негомогенність суспільних систем, ступінь легітимності владних інституцій, характер політичної культури та домінуючі етичні норми.

У різних територіально-географічних зонах та регіональних спільнотах, які співіснують у рамках нинішньої міжнародної системи, спостерігаються різна щільність зв'язків та глибина взаємодії, що загалом є цілком закономірним наслідком нерівномірності соціально-економічного розвитку. Зміст, особливості та асиметрії зв'язків між різними державами залежать від інтенсивності економічного обміну, поширення технологій, соціальної гомогенності, союзницьких зобов'язань, наявності чи відсутності прямих регіональних, локальних чи двосторонніх конфліктів. Перелічені деталі цілком наочно, хоча й не завжди послідовно, знаходять відображення у зовнішній політиці окремих держав, специфічних елементах їхньої поведінки, характері й змістовному наповненні ухвалюваних рішень.

Тим не менше, фактори «другого плану» безпосередньо впливають на конфігурацію зв'язків у рамках міжнародної системи, зумовлюючи специфіку формування блоків і коаліцій, корегуючи уявлення про способи та форми захисту національної безпеки, визначаючи ступінь ефективності таких системних обмежувачів, як ядерне стримування та економічна взаємозалежність. У цьому сенсі, оцінюючи міжнародну систему як суб'єктивно-об'єктивну категорію та реальний соціально-політичний феномен, видається доречним розглядати її як зовнішню оболонку співіснування різних

суспільних систем і, відповідно, як сферу конкуренції відповідних моделей і векторів суспільного розвитку.

Список використаних джерел та літератури

1. Перегудов Ф.И., Тарасенко Ф.П. Введение в системный анализ. М.: Высшая школа, 1989. 584 с.
2. Bertalanffy L. von. General System Theory: Foundations, Development, Applications. New York: George Braziller, 1968. XV, 289 p.
3. Берталанфи Л. фон. Общая теория систем: критический обзор. *Исследования по общей теории систем. Сб. переводов /* Общ. ред. В.Н. Садовского и Э.Г. Юдина [пер. с англ. Н.С. Юлиной]. М.: Прогресс, 1969. С. 23-82.
4. Квейд Э. Анализ сложных систем. Метология анализа при подготовке военных решений. Пер. с англ. М.: Советское радио, 1969. 520 с.
5. Parsons T. The Social System. 2nd ed. First publ. 1951. London : Routledge, 1991. XLIV, 404 p.
6. Rapoport A., Horvath W.J. A study of a large sociogram. *Behavioral Science*. 1961, Vol. 6, No. 4. P. 279-291.
7. Easton D. The Political System: An Inquiry into the State of Political Science. New York: Alfred A. Knopf, 1953. 378 p.
8. Easton D. An Approach to the Analysis of Political Systems. *World Politics*. April 1957. Vol. 9, No. 3. P. 383-400.
9. Easton D. A Framework for Political Analysis. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1965. 158 p.
10. Easton D. A Systems Analysis of Political Life. New York: Wiley, 1965. 508 p.
11. Roskin M.G. Systems analysis. *Britannica.com*. URL: <https://www.britannica.com/topic/political-science/Enduring-debates-in-political-science>
12. Kaplan M. System and Process in International Politics. New York: John Wiley & Sons, 1957. 283 p.
13. Morton A. Kaplan, renowned political scientist, international relations scholar (1921–2017). *The University of Chicago*. URL: <https://socialsciences.uchicago.edu/announcement/morton-kaplan-renowned-political-scientist-international-relations-scholar-1921%E2%80%932017>
14. Kaplan M.A. System and Process in International Politics. N.Y.: Wiley & Sons Inc., 1957. 283 p.
15. Kaplan M.A. Balance of Power, Bipolarity and Other Models of International Systems. *The American Political Science Review*. Sept. 1957. Vol. 51, No. 3. P. 684-695.
16. Kaplan M.A. Variants on Six Models of the International System. *Rosenau J.N. (Ed.). International Politics and Foreign Policy. A reader in research and theory*. New York, London: Free Press; Collier-Macmillan Limited, 1969. P. 291-303.
17. Коппель О.А., Пархомчук О.С. Міжнародні системи. Світова політика. К.: ФАДА, 2001. 224 с.
18. Сандерс Д. Международные отношения: неореализм и неолиберализм *Политическая наука: новые направления*. Под ред. Р. Гудина и Х.Д. Клингеманна. Гл. 17. М.: Вече, 1999. С. 410-424.
19. Brecher M., Ben Yehuda H. System and Crisis in International Politics. *Review of International Studies*. January 1985. Vol. 11, No. 1. P. 17-36.
20. Толстов С.В. Система міжнародних відносин: внутрішні зв'язки та регулюючі механізми. *Антологія творчих досягнень /* ІСЕМВ НАН України. К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин, 2004. С. 263-289.
21. Young O.R. A Systemic Approach to International Politics. Princeton, N.J.: Princeton University, Center of International Studies, Woodrow Wilson School of Public and International Affairs, 1968. III, 67 p.

22. Waltz K.N. *Theory of International Politics*. Reading (Mass.), Menlo Park (CA), London etc.: Addison-Wesley Publishing Co., 1979. XIII, 256 p.
23. Waltz K.N. *Anarchic Orders and Balances of Power*. R.O. Keohane (ed.). *Neorealism and its critics*. Ch. 5. New York: Columbia University Press, 1986. P. 98-130.
24. Ruggie J.G. *Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis*. R.O. Keohane (ed.). *Neorealism and its critics*. Ch. 6. New York: Columbia University Press, 1986. P. 131-157.
25. Цыганков П.А. Политическая социология международных отношений. Содержание и формы международного сотрудничества. М.: Радикс, 1994. 227 с.
26. Hart J. *Power and Polarity in the International System*. Sabrosky A.N. (ed.). *Polarity and War*. Boulder, Col.: Westview press, 1985. P. 25-40.
27. Waltz K.N. *The Emerging Structure of International Politics*. *International Security*. Fall 1993. Vol. 18, No. 2. P. 44-79.
28. Brecher M., James P., Wilkenfeld J. *Polarity and Stability: New Concepts, Indicators and Evidence*. *International Interactions*. 1990. Vol. 16. No. 1. P. 49-80.
29. Young O.R. *Political Discontinuities in the International System*. *World Politics*. April 1968. Vol. XX, No. 2. P. 369-392.
30. Тикнер Дж. Э. Международные отношения под углом зрения постпозитивизма и феминизма. *Политическая наука: новые направления*. Под ред. Гудина Р. и Клингеманна Х.Д. (Гл. 18). Москва: Вече, 1999. С. 425-437.
31. Gallarotti G.M. *Cosmopolitan Power in International Relations: A Synthesis of Realism, Neoliberalism and Constructivism*. Cambridge etc.: Cambridge University Press, 2010. 326 p.
32. Fiammenghi D. *The Security Curve and the Structure of International Politics: A Neorealist Synthesis*. *International Security*. Spring 2011. Vol. 35, No. 4. P. 126-154.
33. Williams K., Lobell S., Jesse N. (eds.). *Beyond Great Powers and Hegemons: Why Secondary States Support, Follow, or Challenge*. Stanford (CA): Stanford University Press, 2012. 272 p.
34. Валлерстайн И. Мир, стабильность и легитимность, 1990-2025/2050. Валлерстайн И. *Анализ мировых систем и ситуация в современном мире*; пер. П.М. Кудюкина. М.: Изд-во «Университетская книга», 2001. С. 347-370.
35. Mearsheimer J.J. *The Tragedy of Great Power Politics*. New York: W.W. Norton & Company, 2001. 555 p.
36. Abu-Lughod J.L. *Before European hegemony: the world system AD 1250-1350*. N.Y.: Oxford University Press, 1989. 464 p.
37. Christensen T., Snyder J. *Chain Gangs and Passed Bucks: Predicting Alliance Patterns in Multipolarity*. *International Organization*. Spring 1990. Vol. 44, No. 2. P. 137-168.
38. Kaufman S.J., Little R., Wohlforth W.C. *The balance of power in world history*. New York: Palgrave Macmillan. 2007. 296 p.
39. Brecher M., Wilkenfeld J., Moser S. *Crises in the twentieth century*. Oxford, New York: Pergamon Press, 1988. 280 p.
40. Wayman F.W., Morgan T.C. *Measuring Polarity in the International System*. Singer J.D., Diehl P.F. (eds). *Measuring the Correlates of War*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1990. P. 139-156.
41. Nye J.S. Jr. *The Future of American Power: Dominance and Decline in Perspective*. *Foreign Affairs*. November-December 2010. Vol. 89, No. 6. P. 2-12.
42. Gaddis J.L. *International Relations Theory and the End of the Cold War*. *International Security*. Winter 1992-1993. Vol. 17, No. 3. P. 5-58.
43. Договор между Российской Федерацией и Соединенными Штатами Америки о гарантиях безопасности. Проект. *Министерство иностранных дел Российской Федерации*. 17.12.2021. URL: https://mid.ru/ru/foreign_policy/rso/nato/1790818/
44. Соглашение о мерах обеспечения безопасности Российской Федерации и государств-членов Организации Североатлантического договора. Проект. *Министерство*

- иностранных дел Российской Федерации. 17.12.2021. URL: https://mid.ru/ru/foreign_policy/vnesnepoliticeskoe-dos-e/dvustoronnie-otnosenij-rossii-s-inostrannymi-gosudarstvami/rossia-nato/1790803/
45. Arkin W.M. Exclusive: The CIA's Blind Spot about the Ukraine War. *Newsweek*. 07/05/2023. URL: <https://www.newsweek.com/2023/07/21/exclusive-cias-blind-spot-about-ukraine-war-1810355.html>
46. Каганець О. Як Бернс домовився з Путіним про правила нападу на Україну – коментар Андрія Ілларіонова. *Народний оглядач*. 12.07.2023. URL: <https://www.ar25.org/article/yak-berns-domovuyvsya-z-putinym-pro-pravy-la-napadu-na-ukrayinu.html>
47. «Краще сьогодні, ніж завтра»: що говорив Путін у виступі перед своїми воєначальниками. *ТСН*. 21.12.2022. URL: <https://tsn.ua/ato/krasche-sogodni-nizh-zavtra-scho-govoriv-putin-u-vistupi-pered-svoiyimi-voenachalnikami-2227789.html>
48. Яким буде світ після світової глобальної кризи? Аналітична доповідь. К.: АРРС/Ascolt/UP Foundation, 2022. 78 с. URL: <https://www.arpc.org.ua/mir-posle-mirovogo-globalnogo-krizisa/>
49. Толстов С.В. Яку роль у підвищенні обороноздатності України відіграє іноземна військова допомога? *За ідентичність і незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови та геополітичні реалії / Упорядники Г. Боряк, О. Ясь. У двох кн. Кн. 1. Київ: ТОВ видавництва «Кліо», 2022. С. 207-212.*
50. Толстов С.В., Фесенко М.В. Динаміка конфліктної взаємодії у відносинах США з СРСР та Росією: порівняльний аналіз. *Конфронтація та співробітництво в міжнародних відносинах: теорія і практика*. Зб. наук. праць. К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. С. 116-155.
51. Толстов С.В. Перехідний етап еволюції міжнародної системи. *Проблеми міжнародних відносин*. 2012. Вип. 5. С. 49-75.
52. Толстов С.В. Теорія еволюції міжнародної системи: основні критерії та загальні положення. *Дослідження світової політики*. 2012. Вип. 2 (59). С. 3-37.
53. Wohlforth W.C. The Stability of a Unipolar World. *International Security*. Summer 1999. Vol. 24, No. 1. P. 5-41.
54. Layne Ch. The Waning of U.S. Hegemony—Myth or Reality? A Review Essay. *International Security*. Summer 2009. Vol. 34, No. 1. P. 147-172.
55. Ukraine war is most 'acute threat' to international order enshrined in UN charter – Blinken. *The Guardian*. 13 Sept. 2023. URL: <https://www.theguardian.com/world/live/2023/sep/13/russia-ukraine-war-live-updates-sevastopol-shipyard-fire-crimea-missile-attack-injuries>
56. Yayboke E., Harding E., Ballard S., Nzuki C. Global security forum 2021. *A Report of the CSIS International Security Program*. Washington, DC: The Center for Strategic and International Studies, 2022. 56 p.
57. Brooks S.G., Wohlforth W.C. The Myth of Multipolarity: American Power's Staying Power. *Foreign Affairs*. May/June 2023. Vol. 102, No. 3. P. 76-91.
58. Бедарева Н.И. Дипломатия партнерства КНР: уровни партнерских отношений. *Проблемы Дальнего Востока*. 2019. Вып. 2. С. 114-125. DOI: 10.31857/S013128120004645-0
59. Лэй Шуан. Концепция партнерства в современной китайской дипломатии. *Ойкумена. Регионоведческие исследования*. 2020. № 4. С. 113-123.
60. Капітоненко М. Нова лінія геополітичного розколу. *IPG - Міжнародна політика та суспільство*. 15.09.2023. URL: <https://www.ipg-journal.io/ua/regioni/svit/nova-linija-geopolitichnogo-rozkolu-1871/>
61. Чжао Хуашэн, Кортунов А. Новая биполярность и последствия ее становления: взгляды Китая и России. *РСМД*. 7 декабря 2020. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/novaya-bipolyarnost-i-posledstviya-ee-stanovleniya-vzglyady-kitaya-i-rossii/>

62. Чжао Хуашэн. Биполярность, однополярность и многополярность в современном мире. *РСМД*. 28 октября 2020. URL: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/bipolyarnost-odnopolyarnost-i-mnogopolyarnost-v-sovremennom-mire/>
63. Пахомов Ю.Н., Павленко Ю.В. и др. Глобальные трансформации современности. *Цивилизационная структура современного мира. Т. 1*. К.: Наукова думка, 2006. 687 с.
64. Focus 2050. Our key Consensus Forecasts for the next three decades. *FocusEconomics*. URL: https://info.focus-economics.com/1/871881/2023-07-05/nc5r77/871881/16885500729YUcd4f3/FOCUS_2050_2.pdf
65. Kastner J., Wohlforth W.C. A Measure Short of War: The Return of Great Power Subversion. *Foreign Affairs*. July/August 2021. Vol. 100, No. 4. P. 118-131.
66. Haass R. The Age of Non-polarity: What will follow US Dominance? *Foreign Affairs*. 2008. Vol. 87, No. 3. P. 44-56.
67. Haass R. How a World Order Ends. *Foreign Affairs*. January/February 2019. Vol. 98, No. 1. P. 22-30.
68. Reyes A. The current context: Understanding China and Eurasia in the Multipolar World Order 2.0. *HAL open science*. URL: <https://hal.science/hal-04020081/document>

References

1. Peregudov, F.I., Tarasenko, F.P. (1989). *Vvedeniye v sistemnyy analiz*. Moskva: Vysshaya shkola. [In Russian].
2. Bertalanffy, L. von. (1968). *General System Theory: Foundations, Development, Applications*. New York: George Braziller. [In English].
3. Bertalanfi, L. fon. (1969). Obshchaya teoriya sistem: kriticheskiy obzor. *Issledovaniya po obshchey teorii sistem. Sb. perevodov*. Moskva: Progress, pp. 23-82. [In Russian].
4. Kveyd, E. (1969). *Analiz slozhnykh sistem. Metodologiya analiza pri podgotovke voyennykh resheniy*. Moskva: Sovetskoye radio. [In Russian].
5. Parsons, T. (1991). *The Social System*. 2nd ed. London: Routledge. [In English].
6. Rapoport, A., Horvath, W.J. (1961). A study of a large sociogram. *Behavioral Science*, Vol. 6, No. 4, pp. 279-291. [In English].
7. Easton, D. (1953). *The Political System: An Inquiry into the State of Political Science*. New York: Alfred A. Knopf. [In English].
8. Easton, D. (1957). An Approach to the Analysis of Political Systems. *World Politics*, Vol. 9, No. 3, pp. 383-400. [In English].
9. Easton, D. (1965). *A Framework for Political Analysis*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall. [In English].
10. Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley. [In English].
11. Roskin M.G. Systems analysis. *Britannica.com*. [Online]. Available from: <https://www.britannica.com/topic/political-science/Enduring-debates-in-political-science> [In English].
12. Kaplan, M. (1957). *System and Process in International Politics*. New York: John Wiley & Sons. [In English].
13. Morton A. Kaplan, renowned political scientist, international relations scholar (1921–2017). *The University of Chicago*. [Online]. Available from: <https://socialsciences.uchicago.edu/announcement/morton-kaplan-renowned-political-scientist-international-relations-scholar-1921%E2%80%932017> [In English].
14. Kaplan, M.A. (1957). *System and Process in International Politics*. N.Y.: Wiley & Sons Inc. [In English].
15. Kaplan, M.A. (1957). Balance of Power, Bipolarity and Other Models of International Systems. *The American Political Science Review*, Vol. 51, No. 3, pp. 684-695. [In English].

16. Kaplan, M.A. (1969). Variants on Six Models of the International System. *Rosenau J.N. (Ed.). International Politics and Foreign Policy. A reader in research and theory.* New York, London: Free Press; Collier-Macmillan Limited, pp. 291-303. [In English].
17. Koppel', O.A., Parkhomchuk, O.S. (2001). *Mizhnarodni systemy. Svitova polityka.* Kyiv: FADA. [In Ukrainian].
18. Sanders, D. (1999). Mezhdunarodnyye otnosheniya: neorealizm i neoliberalizm *Politicheskaya nauka: novyye napravleniya.* R. Gudina, Kh.D. Klingemanna (eds). Moskva: Veche, pp. 410-424. [In Russian].
19. Brecher, M., Ben Yehuda H. (1985). System and Crisis in International Politics. *Review of International Studies*, Vol. 11, No. 1, pp. 17-36. [In English].
20. Tolstov, S.V. (2004). Systema mizhnarodnykh vidnosyn: vnutrishni zv'yazky ta rehulyuyuchi mekhanizmy. *Antolohiya tvorchykh dosyahnien'.* Kyiv: Instytut svitovoyi ekonomiky i mizhnarodnykh vidnosyn, pp. 263-289. [In Ukrainian].
21. Young, O.R. (1968). *A Systemic Approach to International Politics.* Princeton, N.J.: Princeton University, Center of International Studies, Woodrow Wilson School of Public and International Affairs. [In English].
22. Waltz, K.N. (1979). *Theory of International Politics.* Reading (Mass.), Menlo Park (CA), London etc.: Addison-Wesley Publishing Co. [In English].
23. Waltz, K.N. (1986). Anarchic Orders and Balances of Power. *Neorealism and its critics.* R.O. Keohane (ed.). New York: Columbia University Press, pp. 98-130. [In English].
24. Ruggie, J.G. (1986). Continuity and Transformation in the World Polity: Toward a Neorealist Synthesis. *Neorealism and its critics.* R.O. Keohane (ed.). New York: Columbia University Press, pp. 131-157. [In English].
25. Tsygankov, P.A. (1994). *Politicheskaya sotsiologiya mezhdunarodnykh otnosheniy. Soderzhaniye i formy mezhdunarodnogo sotrudnichestva.* Moskva: Radiks. [In Russian].
26. Hart, J. (1985). Power and Polarity in the International System. *Polarity and War.* A.N. Sabrosky (ed.). Boulder, Col.: Westview press, pp. 25-40. [In English].
27. Waltz, K.N. (1993). The Emerging Structure of International Politics. *International Security*, Vol. 18, No. 2, pp. 44-79. [In English].
28. Brecher, M., James, P., Wilkenfeld, J. (1990). Polarity and Stability: New Concepts, Indicators and Evidence. *International Interactions*, Vol. 16, No. 1, pp. 49-80. [In English].
29. Young, O.R. (1968). Political Discontinuities in the International System. *World Politics*, Vol. XX, No. 2, pp. 369-392. [In English].
30. Tikner, Dzh. E. (1999). Mezhdunarodnyye otnosheniya pod uglom zreniya postpozitivizma i feminizma. *Politicheskaya nauka: novyye napravleniya.* R. Gudina, Kh.D. Klingemanna (eds). Moskva: Veche, pp. 425-437. [In Russian].
31. Gallarotti, G.M. (2010). *Cosmopolitan Power in International Relations: A Synthesis of Realism, Neoliberalism and Constructivism.* Cambridge etc.: Cambridge University Press. [In English].
32. Fiammenghi, D. (2011). The Security Curve and the Structure of International Politics: A Neorealist Synthesis. *International Security*, Vol. 35, No. 4, pp. 126-154. [In English].
33. Williams, K., Lobell, S., Jesse, N. (eds.). (2012). *Beyond Great Powers and Hegemons: Why Secondary States Support, Follow, or Challenge.* Stanford (CA): Stanford University Press. [In English].
34. Vallerstayn, I. (2001). Mir, stabil'nost' i legitimnost', 1990-2025/2050. *Analiz mirovykh sistem i situatsiya v sovremennom mire.* Moskva: Izd-vo "Universitetskaya kniga", pp. 347-370. [In Russian].
35. Mearsheimer, J.J. (2001). *The Tragedy of Great Power Politics.* New York: W.W. Norton & Company. [In English].
36. Abu-Lughod, J.L. (1989). *Before European hegemony: the world system AD 1250-1350.* N.Y.: Oxford University Press. [In English].

37. Christensen, T., Snyder, J. (1990). Chain Gangs and Passed Bucks: Predicting Alliance Patterns in Multipolarity. *International Organization*, Vol. 44, No. 2, pp. 137-168. [In English].
38. Kaufman, S.J., Little, R., Wohlforth, W.C. (2007). *The balance of power in world history*. New York: Palgrave Macmillan. [In English].
39. Brecher, M., Wilkenfeld, J., Moser, S. (1988). *Crises in the twentieth century*. Oxford, New York: Pergamon Press. [In English].
40. Wayman, F.W., Morgan, T.C. (1990). Measuring Polarity in the International System.. *Measuring the Correlates of War*. J.D. Singer, P.F. Diehl (eds). Ann Arbor: University of Michigan Press, pp. 139-156. [In English].
41. Nye, J.S. Jr. (2010). The Future of American Power: Dominance and Decline in Perspective. *Foreign Affairs*, Vol. 89, No. 6, pp. 2-12. [In English].
42. Gaddis, J.L. (1992-1993). International Relations Theory and the End of the Cold War. *International Security*, Vol. 17, No. 3, pp. 5-58. [In English].
43. Dogovor mezhdru Rossiyskoy Federatsiyey i Soyedinennymi Shtatami Ameriki o garantiyakh bezopasnosti. Proyekt. *Ministerstvo inostrannykh del Rossiyskoy Federatsii*. 17.12.2021. [Online]. Available from: https://mid.ru/ru/foreign_policy/rso/nato/1790818/ [In Russian].
44. Soglasheniye o merakh obespecheniya bezopasnosti Rossiyskoy Federatsii i gosudarstv-chlenov Organizatsii Severoatlanticheskogo dogovora. Proyekt. *Ministerstvo inostrannykh del Rossiyskoy Federatsii*. 17.12.2021. [Online]. Available from: https://mid.ru/ru/foreign_policy/vnesnepoliticeskoe-dos-e/dvustoronnie-otnosenij-rossii-s-inostrannymi-gosudarstvami/rossia-nato/1790803/ [In Russian].
45. Arkin, W.M. Exclusive: The CIA's Blind Spot about the Ukraine War. *Newsweek*. 07/05/2023. [Online]. Available from: <https://www.newsweek.com/2023/07/21/exclusive-cias-blind-spot-about-ukraine-war-1810355.html> [In English].
46. Kahanets', O. Yak Berns domovyvsya z Putinym pro pravyla napadu na Ukrayinu – komentar Andriya Illarionova. *Narodnyy ohlyadach*. 12.07.2023. [Online]. Available from: <https://www.ar25.org/article/yak-berns-domovyvsya-z-putinym-pro-pravyla-napadu-na-ukrayinu.html> [In Ukrainian].
47. “Krashche s'ohodni, nizh zavtra”: shcho hovoryv Putin u vystupi pered svoymy voyenachal'nykamy. *TSN*. 21.12.2022. [Online]. Available from: <https://tsn.ua/ato/krasche-sogodni-nizh-zavtra-scho-govoriv-putin-u-vistupi-pered-svoymy-voyenachalnikami-2227789.html> [In Ukrainian].
48. (2022). *Yakym bude svit pislya svitovoyi hlobal'noyi kryzy? Analitychna dopovid'*. Kyiv: APPC/Ascolt/UP Foundation. [Online]. Available from: <https://www.appc.org.ua/mir-posle-mirovogo-globalnogo-krizisa/> [In Ukrainian].
49. Tolstov, S.V. (2022). Yaku rol' u pidvyshchenni oboronozdatnosti Ukrayiny vidihraye inozemna viys'kova dopomoha? *Za identychnist' i nezalezhnist'*. *Viyina Rosiyi proty Ukrayiny: istorychni peredumovy ta heopolitychni realiyi / Uporyadnyky H. Boryak, O. Yas'*. U dvokh kn. Kn. 1. Kyiv : TOV vydavnytstvo “Klio”. [In Ukrainian].
50. Tolstov, S.V., Fesenko, M.V. (2023). Dynamika konfliktnoyi vzayemodiyi u vidnosynakh SSHA z SRSR ta Rosiyeyu: porivnyal'nyy analiz. *Konfrontatsiya ta spivrobotnytstvo v mizhnarodnykh vidnosynakh: teoriya i praktyka. Zb. nauk. prats'*. Kyiv: DU “Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny”, pp. 116-155. [In Ukrainian].
51. Tolstov, S.V. (2012). Perekhidnyy etap evolyutsiyi mizhnarodnoyi systemy. *Problemy mizhnarodnykh vidnosyn*, 5, pp. 49-75. [In Ukrainian].
52. Tolstov, S.V. (2012). Teoriya evolyutsiyi mizhnarodnoyi systemy: osnovni kryteriyi ta zahal'ni polozhennya. *Doslidzhennya svitovoyi polityky*, 2 (59), pp. 3-37. [In Ukrainian].
53. Wohlforth, W.C. (1999). The Stability of a Unipolar World. *International Security*, Vol. 24, No. 1, pp. 5-41. [In English].
54. Layne, Ch. (2009). The Waning of U.S. Hegemony—Myth or Reality? A Review Essay. *International Security*, Vol. 34, No. 1, pp. 147-172. [In English].

55. Ukraine war is most 'acute threat' to international order enshrined in UN charter – Blinken. *The Guardian*. 13 Sept. 2023. [Online]. Available from: <https://www.theguardian.com/world/live/2023/sep/13/russia-ukraine-war-live-updates-sevastopol-shipyard-fire-crimea-missile-attack-injuries> [In English].
56. Yayboke, E., Harding, E., Ballard, S., Nzuki, C. (2022). Global security forum 2021. *A Report of the CSIS International Security Program*. Washington, DC: The Center for Strategic and International Studies. [In English].
57. Brooks, S.G., Wohlforth, W.C. (2023). The Myth of Multipolarity: American Power's Staying Power. *Foreign Affairs*, Vol. 102, No. 3, pp. 76-91. [In English].
58. Bedareva, N.I. (2019). Diplomatiya partnerstva KNR: urovni partnerskikh otnosheniy. *Problemy Dal'nego Vostoka*, 2, pp. 114-125. DOI: 10.31857/S013128120004645-0 [In Russian].
59. Ley Shuan. (2020). Kontsepsiya partnerstva v sovremennoy kitayskoy diplomatii. *Oikumena. Regionovedcheskiye issledovaniya*, 4, pp. 113-123. [In Russian].
60. Kapitonenko, M. Nova liniya heopolitychnoho rozkolu. *IPG - Mizhnarodna polityka ta suspil'stvo*. 15.09.2023. [Online]. Available from: <https://www.ipg-journal.io/ua/regioni/svit/nova-linija-geopolitychnogo-rozkolu-1871/> [In Ukrainian].
61. Chzhao Khuashen, Kortunov, A. (2020). Novaya bipolyarnost' i posledstviya yeye stanovleniya: vzglyady Kitaya i Rossii. *RSMD*. 7 dekabrya. [Online]. Available from: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/novaya-bipolyarnost-i-posledstviya-ee-stanovleniya-vzglyady-kitaya-i-rossii/> [In Russian].
62. Chzhao Khuashen. (2020). Bipolyarnost', odnopolyarnost' i mnogopolyarnost' v sovremennom mire. *RSMD*. 28 oktyabrya. [Online]. Available from: <https://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/bipolyarnost-odnopolyarnost-i-mnogopolyarnost-v-sovremennom-mire/> [In Russian].
63. Pakhomov, Yu.N., Pavlenko, Yu.V. (2006). *Global'nyye transformatsii sovremennosti. Tsivilizatsionnaya struktura sovremnogo mira*. T. 1. Kyiv: Naukova dumka. [In Russian].
64. Focus 2050. Our key Consensus Forecasts for the next three decades. *FocusEconomics*. [Online]. Available from: https://info.focus-economics.com/1/871881/2023-07-05/nc5r77/871881/16885500729YUcd4f3/FOCUS_2050_2.pdf [In English].
65. Kastner, J., Wohlforth, W.C. (2021). A Measure Short of War: The Return of Great Power Subversion. *Foreign Affairs*, Vol. 100, No. 4, pp. 118-131. [In English].
66. Haass, R. (2008). The Age of Non-polarity: What will follow US Dominance? *Foreign Affairs*, Vol. 87, No. 3, pp. 44-56. [In English].
67. Haass, R. (2019). How a World Order Ends. *Foreign Affairs*, Vol. 98, No. 1, pp. 22-30. [In English].
68. Reyes, A. The current context: Understanding China and Eurasia in the Multipolar World Order 2.0. *HAL open science*. [Online]. Available from: <https://hal.science/hal-04020081/document> [In English].

Tolstov S. Systems Analysis of International Relations: Theoretical and Methodological Criteria and Principles.

The article presents a review of general criteria and principles of systems analysis in international relations theory. The prerequisite for the emergence of the systems analysis methodology was the general system theory the purpose of which was to identify the general principles of system modeling in different areas of scientific research. In the 1950s and 1960s the systems analysis was frequently interpreted as an interdisciplinary or even a 'supradisciplinary' approach generalizing the methodology of studying complex technical and social systems.

In the international relations science the use of systems analysis led to the emergence of a universal explanatory theory allowing the interpretation of various stages and structural configurations in the sphere of multilateral interstate interaction. Following the rationalistic scientific

tradition, the systemic approach opened wide opportunities for the conceptualization of international interaction, including the identification of logical conditioning, typological regularities of international relations and their verification with the help of empirical data.

The concept of an international system which was formulated within the framework of the structural-functional approach means a set of actors who are situated in a configuration of power (structure), and are involved in regular patterns of interaction (processes). In practice, the international system is implemented as a self-sufficient and self-regulating complex of interaction between the subjects of international relations at the level of states, international organizations, and non-state actors within the limits of the corresponding historically determined structure. The role of the main system-forming factor is performed by dominant and politically determined types of relations between the actors of the international system. The type of international system including multipolar, bipolar or unipolar has a significant impact on the modality and rules of interstate interaction, which form the basis of the relevant international order.

In the socio-political context the phenomenon of the international system is appropriately considered as a broad external framework within which the coexistence of different societies occurs and, accordingly, as a sphere of competition of relevant models and dimensions of social development.

At the same time the systems theory does not pay priority attention to ideological and values characteristics, in particular, dependence of political and foreign policy decisions on ideas, cultural preferences, and specifics of decision-making by the representatives of political elites of different state actors. The explication of impact of these aspects on international relations requires the application of interdisciplinary methods within the framework of political and sociological analysis.

Keywords: *international system, research methods, systems analysis, structure, process, polarity, stability, structural-functional approach.*